

M&L

AARO

voor mooiere gevels

sto

Gevelrestauratieprodukten
Verven & Sierpleisters
Buitengevelisolatie
Betonsanering
Akoestische isolatie
Sierlijsten

bewust bouwen

hüls

Vochtweringsprodukten

Metselwerk
Beton
Natuursteen
Muurinjectionen

Fortsesteenweg 30
2860 St. Katelijne Waver
Tel. (015) 31 22 57
Fax (015) 31 36 15

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Afdeling Monumenten en Landschappen,
Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Productie en promotie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.
Vormgeving: L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselincx, A. Malliet,
G. Plomteux, H. Stynen, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

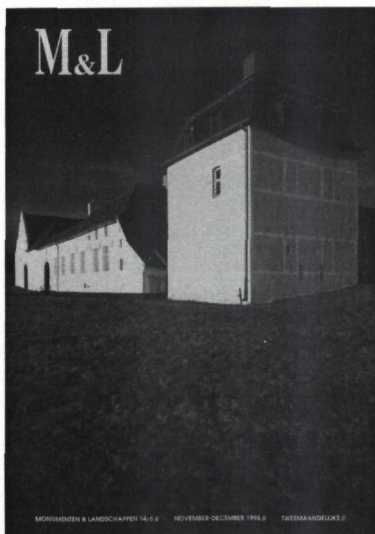
Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening
en Huisvesting
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Afdeling Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 14 jaargang Nr. 6 • november-december 1995

Afgiftekantoor : Brussel X

Inhoud

Generiek	3
Henry Redig (1817-1896), een veelzijdig architect	8
Godelieve Van Hemeldonck	
Italiaanse inspiratie: het campo santo van Mariakerke	18
Veronique Sennesael	
Restauratie, van conflictmodel tot veelzijdige discipline:	28
twintig jaar omgaan met het Charter van Venetië	
Hedwig Van Den Bossche	
Summary	60

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1996

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1996".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

Cover:
Het hof Oudevoorde
te Vossem
(foto: O. Pauwels)

N.V. VAN LOY & CIE

ALGEMENE RESTAURATIEWERKEN

Restauratie Toren Basiliek van Scherpenheuvel

Aarschotsesteenweg 4

2230 Herselt

Tel. (014)54 43 97

Fax (014)54 72 72

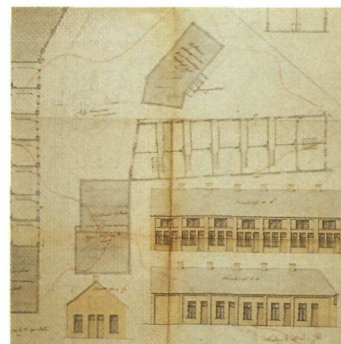
GENERIEK

Eclectisch

Te weinig nog wordt aandacht geschonken aan de weinig opvallende maar niet zelden beeldbepalende productie van de eigen stadsbouwmeesters.

Nog geen jaar geleden werd hier tot veler aangename verrassing de figuur van Joseph Schadde (1818-1894) kleurrijk gehuldigd. Nauwelijks minder verdienstelijk was diens stads- en leeftijdsgenoot Henry Redig (1817-1896) wiens oeuvre in Lier en omstreken vooreerst, in Antwerpen nadien met de meesterwoning Arens een zeldzaam hoogtepunt zou bereiken.

Een ten geleide door Godelieve van Hemeldonck.

Campo Santo

In alle opzichten belichaamt het parochiekerkhof van het Gentse Mariakerke het verhitte laat-19de-eeuwse kerkhovendispuut tussen jonge liberale gemeentebesturen en weerwerk biedende ultramontaanse kringen, traditionele bedienaars van de dodenakkers.

Door de eigen kerkelijke leiders afgehouden van het nieuwste stedelijke *Geuzenkerkhof*, zouden de katholieke overledenen voortaan een toevlucht vinden in dit naar ontwerp van Jean-Baptiste Bethune met een omringende galerij verfraaid kader. De precedenten en de stille dood van het project weet Véronique Sennesael deskundig te onthullen.

20 jaar later

Vrijwel onopgemerkt bleef in 1995 de 20ste verjaardag van de *moeder van alle thema-jaren*: het monumentenjaar 1975. Toch lag ginds de toen nog onvermoede kiem van een sindsdien wijdvertakte, nauwelijks nog weg te denken en alsmaar met nieuwe disciplines en initiatieven verjongende sector.

Hedwig van den Bossche kwam als quasi-*nestor* van de Vlaamse monumentenzorgers de plichtmatige terugblik toe op evenzovele jaren activiteit van de toenmalige Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg.

Zijn Oostvlaamse praktijkervaring toetsen aan het nog steeds actuele Charter van Venetië, en dit stofferen met over de provinciegrenzen verspreide voorbeelden, vormt hierbij een op zijn minst spitsvondige invalshoek.

Sint-Truiden "Restauratie Torenhuis - Provinciaal Begijnhof"

Monument Vandekerckhove

Herstelling monumenten en openbare werken

MONUMENT VANDEKERCKHOVE N.V.

Oostrozebekestraat 54
8770 Ingelmunster
Tel. (051)31 60 80
Fax (051)30 22 37

GROUP
MONUMENT

P. NIJS N.V. ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 – 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 – 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitbescherming
voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
Tel. 016/23.98.25

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel.**

Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:
VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

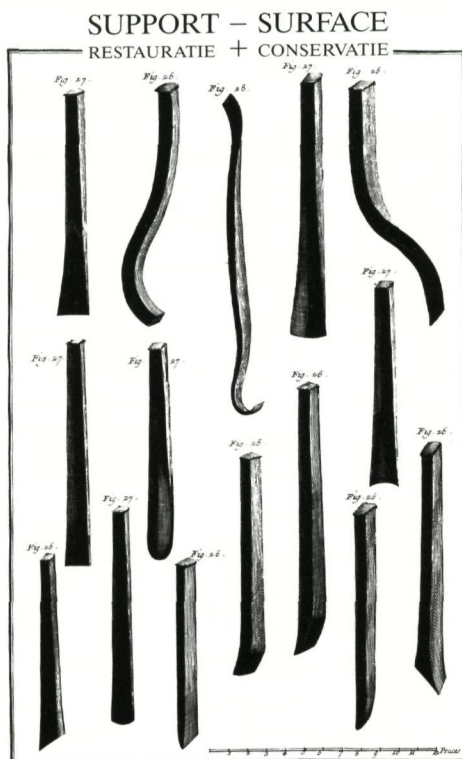
Duivenmest is naast luchtvervuiling
één van de belangrijkste oorzaken
van beschadigingen aan gebouwen
en monumenten. Aggressieve
chemische verbindingen in de
uitwerpselen dringen diep door in
de bouwmaterialen en tasten deze
onomkeerbaar aan. Dit geeft
aanleiding tot regelmatige schoon-
maakbeurten en dure restauraties.
Maar er is meer! De duif, maar
vooral de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium ook onze
gezondheid in gevaar door
overbrenging van ziekten zoals
ornithose, salmonella, e.a. ...

Nu is er echter Birdex®, een diervriendelijk
afschrikingsmiddel dat de duiven voorgoed weg houdt
van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over
weten? Neem dan vrijblijvend contact met ons op.

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33, B-9100 St.-Niklaas
(03) 776 91 62

BIRDEX®
Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International.

*Onderzoek & Behandeling
Muurschildering · Stuc · Sculptuur*

Bennesteeg 3, 9000 Gent, (09) 223 87 03
Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen, Tel. & Fax (03) 248 12 97

Remmers
Bouwchemie B.V.

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

Onze producten vinden hun toepassing bij:
restauratie, monumentenzorg, renovatie,
onderhoud, nieuwbouw, ...

- Funcosil Gevelrenovatie
 - zachte reiniging d.m.v. micronevelreinigen
 - steenversteigers- en hydrofoberingsprodukten
 - anti-grafittisystemen
 - siliconenemulsie en silicaatverven
- Funcosil natuursteen- en restauratiemortels
- Aida Kiesol injectie optrekkend vocht
- Aidol houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie
- Viscacid kunststofvloeren
- Funcosil betonreparatie
- Aida kelderafdichting

Brugsesteenweg 11
8520 KUURNE
tel. (056)35 90 30
fax (056)35 94 55

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag!*

aqua
reno

NAAMLOZE VENNOOTSCHAP

Industriepark E17 - 1
Dijkstraat 21 - 9160 LOKEREN
tel.: (09)349 06 78
fax: (09)349 19 30

INJEKTIE-TECHNIEKEN
WATERDICHTING
BETONHERSTELLINGEN
BURGERLIJKE BOUWKUNDE
RESTAURATIE
MONUMENTENZORG
RENOVATIE
VERBOUWINGEN
GEVELREINIGING
HERSTELLINGEN

M&L-abonnement 1996

U kan uw M&L-abonnement hernieuwen
door 1.150,- fr. te storten op rekening: 091-2206040-95

Ook dit jaar is een gezamenlijk abonnement op M&L en Openbaar Kunstbezit mogelijk.
Gecombineerde abonnementsprijs: 1.600,- fr.
info: (02)209 27 37

Sanitec N.V.

Health Protection Services

Uw professionele partner in:

- Houtbescherming, schimmel- en zwambestrijding, zowel voor particuliere woningen als geklasseerde gebouwen en monumenten, kerken, renovatieprojecten, ...
- Curatieve en preventieve behandelingen van:
 - hout in dakgebintes, houten vloeren, steunbalken, enz... mbt. houtaantastende insecten, schimmels en zwammen.
 - Muren en wanden mbt. opkomend vocht, schimmels, zwammen, enz ...
- Deepcleaning, reiniging van airco- en luchtkanalen. Vooraf degelijk technisch dossier met inspectierapport en boroscopie.
- Geïntegreerde hygiënesystemen en ongediertebeheersing. 'In-house' begeleiding & consultancy inzake GMP's, ISO en H.A.C.C.P. procedures.
- Kwaliteitsbehandelingen met garantiecertificaat.

**GRATIS ADVIES & BESTEK
PROFESSIONELE BEGELEIDING EN
NA-SERVICE**

**Sociale & Operationele
zetel ANTWERPEN**
Keetberglaan 4
9120 MELSELE
Tel. (03)575 03 16
Fax (03)575 08 89

**Operationele zetel
BRUSSEL**
Leuvensesteenweg 775
1140 BRUSSEL
Tel. (02)705 08 42
Fax (02)705 09 13

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnensware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Bèta systeem. Voor jàààren.

Renofors-Bèta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Bèta is een gewapend kunstharsstelsel dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

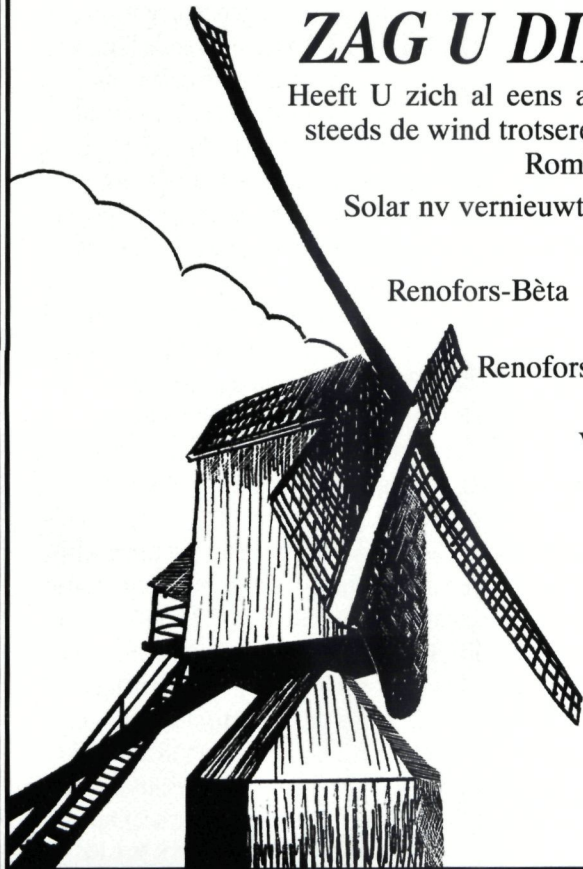
Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

**U HEEFT GEEN MONUMENT
TE VERLIEZEN...**

Solar^{n.v.}

Kleine Breedstraat 33 - 9100 St.-Niklaas

**Ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding -
vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie -
houtbehandeling - brandremming.**

HENRY REDIG (1817-1896), EEN VEELZIJDIG ARCHITECT

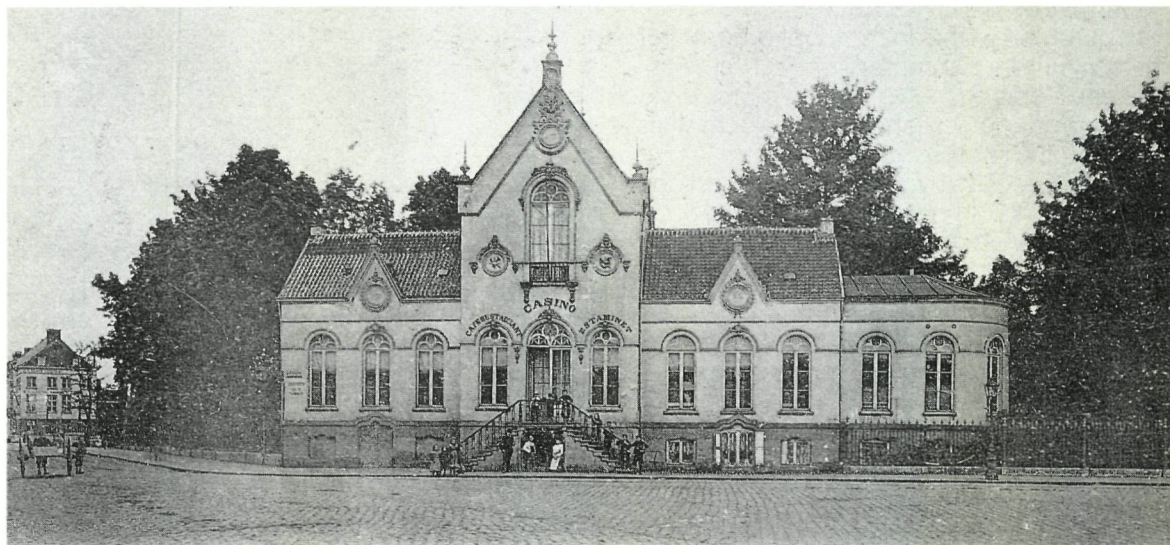
GODELIEVE VAN HEMELDONCK

Henry Redig was tussen 1843 en 1855 werkzaam te Lier.

Als stadsarchitect en professor bouwkunde aan de academie kreeg hij er enkele belangrijke opdrachten, zo onder meer het casino gelegen aan het geplande spoorwegstation.

Hij tekende het gebouw rond 1855 als concertzaal voor De Grote Harmonie.

Het gebouw werd gesloopt in 1934.

In de schaduw van getalenteerde bouwmeesters werkten vaak goed beklante confraters wiens oeuvre minder door de kwaliteit dan door de kwantiteit het 19de-eeuwse stadsbeeld bepaalden. Onder hen is Henry Redig om meerdere redenen de aandacht waard. Zowel stylistisch al typologisch is zijn werk zeer gevarieerd. Hij ontwierp zowel beluiken en huurwoningen als prestigieuze herenhuizen, tramstations en concertzalen: samen ruim 50 opdrachten te Lier en omgeving en minstens 246 te Antwerpen. Zijn stijl evolueert van laat-empire over neogotiek, neoclassicisme en het hele gamma in eclectische architectuur, tot en met de polychrome 'Vlaamse Stijl'. Bovendien liet hij enkele merkwaardige geschriften na.

Henry Antoine Redig wordt geboren te Antwerpen op 13 januari 1817 (1). Hij is het zevende kind van Jean Jacques Redig, een bleker uit Koblenz die mogelijks als soldaat hier gestrand is; zijn moeder is Antwerpse. Het gezin woont in de directe omgeving van het Hessenhuis en de nieuwe havendokken. Niets laat vermoeden dat vier kinderen van hun talrijke kroost een artistieke richting zullen inslaan.

Als 13-jarige wordt Henry Redig ingeschreven in de Academie voor Schone Kunsten van zijn geboortestad. Hij leert ornamenttekenen om meubelmaker te worden maar volgt ook lessen die hem naar de bouwkunde oriënteren.

In zijn kielzog volgen zijn jongere broers.

Jean Jacques Redig, geboren in 1820, wordt beeldhouwer. Van hem is weinig geweten; vermoedelijk wordt hij ornamentsnijder voor de meubelindustrie. De kunstschilder Laurent Redig (1822-1861) stelt reeds als 17-jarige zijn werken tentoon te Brussel. Hij kan de hoge verwachtingen niet waarmaken en vervoegt de rangen van de romantische genre- en landschapschilders. Alphonse Redig (1825-1875) wordt timmerman en beeldhouwer. Slechts één werk is van hem bekend: een baldakijn voor het Onze-Lieve-Vrouwbeeld in de Sint-Jozefskerk te Lier (2).

Van 1836 tot 1839 specialiseert Henry Redig zich aan de Academie; hij noemt zich nu architect. Zijn klasgenoten zijn onder andere Frans Stoop en Joseph Schadde. Zijn verzorgde tekeningen zijn van een academische stiptheid. Uit latere, vaak pamflettaire publikaties, blijkt hij vlotter het Frans dan het Vlaams te beheersen. Dat zo vele van zijn opdrachten weergevonden zijn, danken we aan het feit dat hij de administratieve taken van zijn klanten overneemt en hun bouwaanvraag mee ondertekent.

DE LIERSE JAREN 1843-1855

Eind 1842 werft de stadsmagistraat van Lier een architect aan. De door de kandidaten ingebrachte ontwerpen worden op het stadhuis tentoon gesteld. De nu 26-jarige Henry Redig wordt geselecteerd en op 20 mei 1843 aangesteld als stadsarchitect en professor bouwkunde aan de Stedelijke Academie (3). Beide taken zal hij met begeestering vervullen maar toch tijd overhouden om te Lier en omgeving zijn eigen ontwerpen te realiseren. Hij is corresponderend lid van de *Académie Royale d'Archéologie de Belgique* en publiceert in de *Annalen* van dit genootschap drie geïllustreerde bijdragen die om hun vlotte pamfletstijl nog steeds het lezen waard zijn.

Voor zijn leerlingen, vaak leeftijdsgenoten, publiceert hij *Les cinq ordres d'architecture de J.B. de Vignole* waarvoor Joseph Linnig de illustraties graveert (4). Met de directie van de Stedelijke Academie vlot het minder; reeds een jaar na zijn aanstelling wordt hij op het matje geroepen: zijn redevoeringen moeten vooraf de goedkeuring van de administratie bekomen en hij moet zich onthouden van onbetamelijke toon als hij met de leden van de Commissie voor Monumenten omgaat (5).

Als stadsarchitect moet hij alle nieuwe gebouwen en veranderingswerken goedkeuren, en staat hij in voor de technische werken als bestrating en veranderingen aan de waterhuishouding (6). Als "opzichter van de Commissie" is hij verantwoordelijk voor de toestand en het onderhoud van de openbare gebouwen, in de eerste plaats de Sint-Gummaruskerk.

Redig pluist de kerkarchieven na en van heel wat epitafen en zerken geeft hij een eerste beschrijving. Hij heeft evenwel geen enkel begrip van devotie en komt nooit over als een gelovig man (7). Bij de restauratie van deze kerk heeft hij slechts oog voor de stylistische eenheid. Met 19de-eeuwse overmoed tracht hij zijn visie te doen primeren op de eerbied voor de evolutie van het gebouw. De klokvormige bedaking van de toren, die aan herstelling toe is, zou

hij liefst vervangen door een spits die beter past bij de gotische onderbouw (8). Het prachtige koor-doksaal belet het zicht op de kruisbeuk en het koor: Redig stelt voor het te bannen naar het tochtportaal; de beelden aan de zuilen zijn van mindere kwaliteit: hij wil ze verwijderen zodat slechts de architectonische structuur overblijft. Dat hij de Sint-Gummaruskerk het aspect wil geven van een protestantse tempel is misschien een restant van zijn Duitse achtergrond.

Toch zijn sommige van zijn stellingen ook nu te onderschrijven; hij ergert zich aan het opbreken van de grafstenen (9), aan het herhaaldelijk uitkalken van de beelden tot elk detail verdwijnt en van de nieuwe trend om de oude polychromie te vernieuwen vreest hij terecht overdrijving. Zijn publikaties worden alsmaar bitsiger. In zijn *Notice sur la tour de l'hôtel-de-ville de Lierre* heeft hij het over "ce triste et querelleux régime qui s'appelle économie" (10).

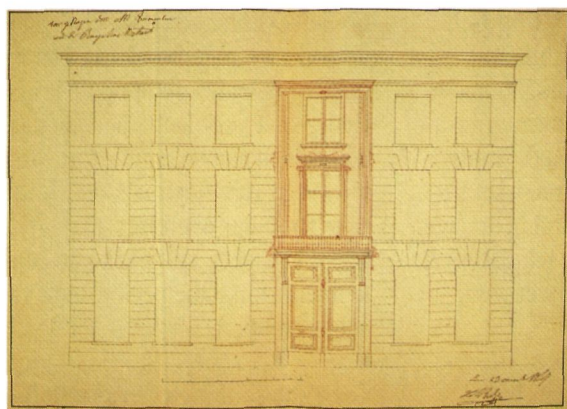
Twee jaar later publiceert hij in eigen beheer het pamflet *Jubé de l'église collégiale de Lierre: un scandale artistique ou une injustice de la commission royale des monuments*. Men heeft het plan opgevat het koordoksaal te 'voltooien' met een bekronende fries. Tot groot ongenoegen van Redig wordt voor het veel zwakkere project van schrijver Geerts gekozen. Geen van beide ontwerpen wordt nochtans uitgevoerd.

Als architect kent Redig in Lier succes. Hoewel de stad geprangd zit binnen haar vesten en niet veel kansen op nieuwbouw biedt, vallen Redig belangrijke opdrachten te beurt. Eén van zijn eerste opdrachtgevers is burgemeester en volgsvertegenwoordiger Mast-Devries voor wie hij het grote huis aan de Werf en de Bril aanpast (11). Als stadsarchitect kan hij zijn eigen plannen niet goedkeuren; ze worden uitgevlooid door de secretaris en een schepen, die hem niet noodzakelijk volgen (12).

In 1845 bouwt hij voor de gebroeders Joseph en Louis van Ermingen, lakenfabrikanten, een huis aan de Berlarij. Het is een evenwichtig ontwerp; de benedenverdieping met zijn vier zuilen is nog zuiver in empirestijl (13).

In hetzelfde jaar tekent hij een charmante winkelpui op de hoek van de Grote Markt en het huidige Felix Timmermansplein. De iets excentrische inkomdeur wordt geflankeerd door twee erkervormige uitstalramen. De 6,75 meter brede pui is nog uitzonderlijk in een provinciestad (14). Deze winkelpui werd erg beschadigd tijdens de Eerste Wereldoorlog en kort nadien afgebroken.

Bouwaanvraag van 1847 voor een herenwoning aan de Koning Albertlei, hoek Vlietje te Lier

In de volgende jaren bouwt Redig enkele imposante neoclassicistische huizen met bepleisterde lijstgevels en een benadrukt middenrisaliet. Goed bewaard is het grote hoekpand aan de Koning Albertlei en het Vlietje, in 1847 gebouwd op de gronden van de opgeheven brouwerij *De Penne* (15). De ruim 16 meter brede, sober versierde lijstgevel heeft rechthoekige beluikte vensters (16). Een ruime gang met symmetrisch ingeplante kamers en centrale trapzaal, loopt van de inkompoort tot de ruime tuin. Het interieur is nog grotendeels oorspronkelijk. Toch zijn de mogelijkheden die een hoekperceel biedt hier niet optimaal benut; de zijgevel is minimaal uitgerust.

Het 18 meter brede pand aan de Antwerpsestraat 88-94, gewezen woonhuis van de dichtster Jan van Beers en geboortehuis van diens gelijknamige zoon,

Een van de best bewaarde neoclassicistische herenhuizen die Redig in Lier bouwde, het hoekhuis Koning Albertlei-Vlietje (foto O. Pauwels)

schilder van het mondaine leven, is nu verdeeld in drie winkelhuizen. Het is zwaar gehavend door storende etalages en het decaperen van de bepleistering. Hier is het middenrisaliet sterk geaccentueerd en zelfs voorzien van massief gebeeldhouwd ornament (17).

In 1853 ontwerpt Redig een ruim 10 meter breed huis dat erg verwant lijkt aan het huis *De Penne* (18). De ruime inkompoort is nu niet meer centraal gelegen doch links, wat een totaal ander concept van het interieur mogelijk maakt. De vensters zijn nog rechthoekig. Van nu af aan zal hij, vooral dan te Antwerpen, op dit grondplan voortwerken.

Onderwijl is Redig ook in de omliggende dorpen werkzaam. In 1852 stelt hij aan de gemeenteraad van Vremde het ontwerp voor van een nieuwe kerk. Om overwegend financiële redenen wordt de bouw uitgesteld en later toevertrouwd aan Eugène Gife (19). Doch in december 1852 wordt een nieuwe pastorie aanbesteed. Hoewel Redig deel uitmaakt van het selectiecomité, wordt hem de opdracht toegespeeld: hij woont in de nabijheid en kan dus beter de werken begeleiden (20).

De pastorie van Vremde is een stevige vrijstaande woning, gelegen in een ruime en mooi aangeplante tuin. De hoofdbouw is ruim 12 bij 9 meter met twee bouwlagen onder schilddak; een aanpalende laagbouw van 6,5 bij 5 meter herbergde de keuken en het sanitair, en is later tot koetshuis verbouwd. Zoals bij het huis *De Penne* te Lier is de voordeur centraal ingeplant en opent op een gang die de hoofdbouw symmetrisch opdeelt. De vensters hebben nu afgeronde bovenhoeken (21). Vóór de bouw van de kerk troonde de pastorie boven de keuterboerderijtjes uit en illustreerde zo het prestige van de pastoor en de kerk.

De neogotiek beroert Redig amper. Rond 1850 verbouwt hij enkele vensters en winkelpuien en deelt ze op in spitsboogjes.

Eén van de merkwaardigste 19de-eeuwse bouwwerken te Lier, was het eclectische Casino (22). Lier bezat naast de wijkfanfares ook twee harmonieën die elkaar de loef afstaken: *Sint-Cecilia* en *De Grote Harmonie*. De Grote Harmonie is generaties lang gepatronneerd geweest door de familie Bergmann. 1855 is een succesjaar: de Harmonie onder leiding van dirigent Gadrell en met onder zijn leden instrumentenbouwer Gommaer van Engelen, wordt gelauwerd te Brussel, Rijsel en Dordrecht (23). Succes trekt vrienden aan en blijkbaar is er kapitaal

De pastorie van Vremde ontworpen in 1852. Monumentaal neoclassicisme dat wacht op herwaardering (foto O. Pauwels)

Het casino te Lier van 1955. Redigs brede waaier van eclectische neo-architectuur inspireerde hem voor dit mondain feestlokaal

voorhanden om even buiten de stad, op de gronden van een ontmanteld fortje en aan het geplande spoorwegstation, een concertzaal te bouwen. De mooi beplante tuin is ideaal geschikt voor zomerfeesten. De kelderverdieping wordt gepacht door de spoorwegmaatschappij en gebruikt als loketzaal (24). Dit merkwaardige multifunctionele gebouw, zal lange tijd een centrum van het mondaine leven blijven; in 1934 wordt het gesloopt en vervangen door het huidige Art Deco gebouw. Enkele elementen van het Casino, waarvan de opgedeelde ramen met rozet nog vaag herinneren aan de neogotiek, zal Redig in 1865 hernemen in het *Café-concert Ducal* te Antwerpen.

TERUG TE ANTWERPEN

Redig heeft te Lier een goede start genomen. Toch lijkt deze omwalde provinciestad hem te beperken en heeft hij zich door zijn ongezouten taal vele vijanden gemaakt. Zijn uitzonderlijk bitter pamflet over het koordoksaal uit 1851 is hem zeker niet in dank afgenomen. Ook in zijn familiaal leven is hij getroffen door het overlijden van zijn vrouw Maria Cornelia van den Eynde. Hij verlaat Lier; zijn gewezen leerling Lodewijk Sloomakers volgt hem op als stadsarchitect en professor aan de Stedelijke Academie (25).

In september 1855 is hij met zijn beide kinderen terug te Antwerpen (26). Het worden moeilijke jaren. Slechts in 1863 komt er een kentering; de dan 44-jarige Redig wordt nu snel één van de best beklante architecten van zijn generatie. Hij krijgt weliswaar geen officiële opdrachten toegewezen: geen scholen, kerken of openbare gebouwen. Redig bouwt voor de kapitaalkrachtige burger, vaak een prominent lid van de Liberale partij, voor de goeude ambachtsman en voor de huisjesmelker.

Ook familiaal is er een ommekeer; uit zijn huwelijk met Louise van Peborgh worden tien kinderen geboren, waarvan slechts zes hem zullen overleven. Jarenlang woont hij in de Begijnenstraat 67, tot hij in 1878 een eigen huis bouwt, waar hij als architect-expert overlijdt op 11 januari 1896 (27).

HET ARCHITECTURALE OEUVRE TE ANTWERPEN

Te oordelen naar de 246 achterhaalde bouwopdrachten blijken de meest vruchtbare jaren zich tussen 1863 en 1879 te situeren (28). Antwerpen slecht zijn vesten en de stad breidt zich op explosieve wijze uit. Dit brengt een ongehoorde bouwactiviteit met zich, waarvan Redig een ruim graantje meepikt. Door zijn vele opdrachten bepaalt hij het uitzicht van de nieuwe straten. Tussen 1863 en 1879 bouwt hij dertig, meestal eerder bescheiden woningen in de Lange Leemstraat, dertien in de Belgiëlei waaronder drie magistrale panden, enkele grote herenhuisen aan de Mechelsesteenweg, de Britselei, de Amerika-lei enzovoort. Deze huizen met bepleisterde lijstgevels hebben telkens een excentrische inkom. Vaak zijn ze clichématig opgebouwd; van 1863 tot 1888 werkt Redig naar hetzelfde basisconcept. Of zijn werk een persoonlijke stempel draagt valt zonder vergelijkende studies over zijn tijdgenoten moeilijk uit te maken. Uitzonderlijk vroeg zijn even-

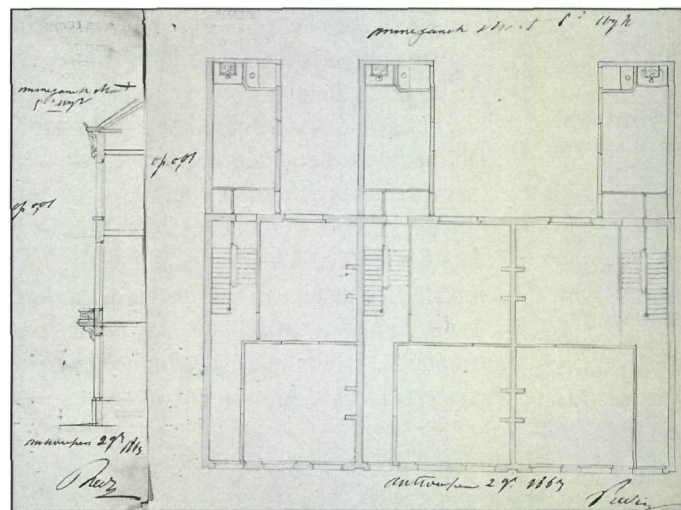
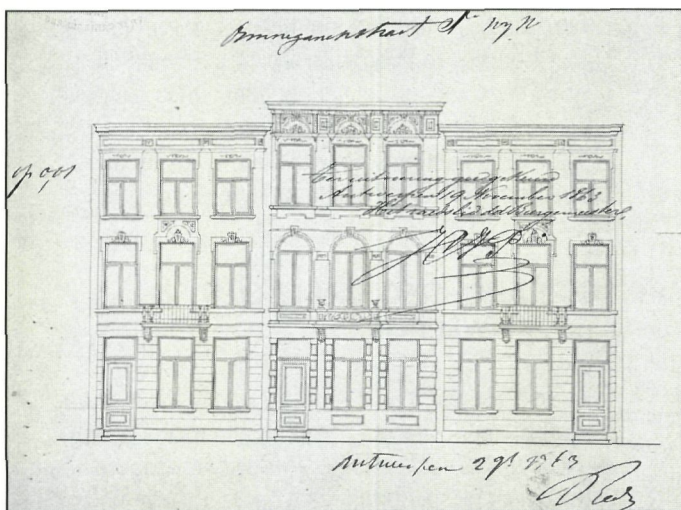
wel de twee polychrome huizen Amerikalei 24 en Nerviersstraat 9 die de 60-jarige Redig in 1876-1878 ontwerpt.

1863 - Drie rijhuizen, Ommeganckstraat

Deze drie eerder bescheiden rijhuizen zijn op een gewijzigd raam na, nog in originele toestand (29). Met hun bepleisterde witgeschilderde lijstgevel en hun versierde venstersleutels vormen ze typewoningen die jarenlang standhouden. Typisch is het bannen van de waterhuishouding naar de achterkeuken. De drie woningen zijn zo geritmeerd dat ze als een geheel overkomen en zich fraaiër voordoen dan ze zijn. De T-ramen zijn een nieuwigheid. Niet altijd wordt dit type zo sober uitgewerkt. De ruime huizen Belgiëlei 167 en 169 die Redig in 1867 bouwde voor generaal Casimir E. Coquilhat (30) en de huizen Britselei 28-34 voor de aannemer Claes (31) zijn nog behouden, de balkons evenwel omgebouwd tot loggia's. Ook één van zijn laatste woonhuizen, gebouwd in 1886 aan de Amerikalei is van dit type (32).

ontwerp ingediend wordt, blijken de huisjes reeds bewoond. Op verschillende punten is het bouwreglement bewust overtreden maar door het laattijdig indienen van de plannen hopen architect en opdrachtgever hierover te kunnen onderhandelen. De Medische Commissie heeft weinig kritiek op de uiterst schamele behuizing - de éénkamerhuisjes zijn slechts vier bij vier - noch bezwaar tegen kamers zonder vensters of hoekschouwen zonder rookkanalen. Niet aanvaard worden de slechts vier latrines voor 23 gezinnen, de enige waterpomp moet ontdebeld worden voor regenwater en putwater en de toegang moet verbreed worden. Bovendien blijkt dat in een magazijn zes koeien gestald zijn; de op het plan ingekleurde grasperken zijn weijtjes en mestvaalten. Het bouwdoossier en de betwistingen rond het beluik Van Halle vormen een onthutsend sociaal document; de meest cynische argumenten worden aangevoerd door bouwheer en architect die beiden ter verantwoording geroepen worden. Het onderzoek sleept aan tot in januari 1866 weer een cholera-epidemie uitbreekt.

Bouwaanvraag van 1863 voor drie rijhuizen aan de Ommeganckstraat te Antwerpen. De plattegrond toont de indeling van het interieur: de traditionele burgerwoning in de tweede helft van de 19de eeuw

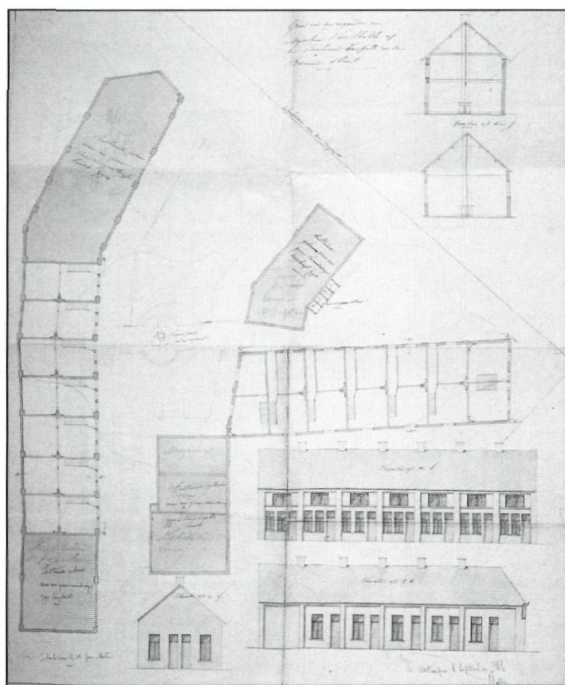
1864 - Het beluik Van Halle, Belgiëlei-Lamorinièrestraat (33)

Naarmate de bevolkingsdruk zich laat gevoelen, worden tuinen omgebouwd tot beluiken. Ook voor meubelfabrikant Frederik van Halle lijkt het ombouwen van zijn afgekeurde werkhuisen een nuttige investering. Zijn groot huis aan de Belgiëlei wordt toonzaal, de tuin wordt ingekort en afgesloten door een hoge muur. Redig krijgt opdracht de verlaten ateliers om te bouwen tot een rij één- en tweekamershuisjes, samen 23 woningen. Wanneer het

1865 - Het Café Ducal, Belgiëlei 110 (34)

La Glacière, een houten café-chantant gelegen aan de dubbelbelaande Belgiëlei, brandde in 1865 af. Redig krijgt opdracht in dit groene kader, een "café-concert" te bouwen. Het prestigieuze Café Ducal wordt een van zijn mooiste verwezenlijkingen. Met zijn aangename verhoudingen, de drukke gevel ten spijt, combineert het elegantie met een landelijke sfeer en integreert zich uitzonderlijk goed in de nieuwe deftige laan aan de rand van de stad. De boogramen en pui verwijzen nog naar het Casino te Lier.

Bouwaanvraag van 1864 voor het beluik Van Halle aan de Belgiëlei-Lamoriniëstraat te Antwerpen. Dit project met 23 éénkamerhuisjes, fel ter discussie bij de Medische Commissie, is een document van Sociale huisvesting in de 19de eeuw

Maar de bevolkingsdruk en de stijging van de grondprijzen knagen aan elk stukje open ruimte en slechts drie jaar later wordt de tuin aan de Lange Leemstraat ingekort voor de bouw van drie – nog bestaande – woningen. Naar het einde van de eeuw wordt het *Café Ducal* omgebouwd tot twee rijhuizen. Het hele hoekpand staat heden te koop voor afbraak.

1869 - Meesterwoning en kantoren voor de diamantairs Bovie, Britselei (35)

De familie Bovie behoorde tot de belangrijkste diamantslijpers te Antwerpen. Reeds in 1804 bezaten de gebroers Martinus, Baltasar en Jean Baptiste vier diamantslijperijen. In 1836 laat Jean Jacques Bovie

briljantslijpers uit Amsterdam overkomen en in 1840 stellen ze de eerste stoomslijperij in bedrijf.

Zeven jaar later hebben ze al duizend man in dienst (36). De leden van de familie Bovie wonen en werken samen in de beste verstandhouding. In 1865 tekent Redig voor hen een zeer ruime woning aan het rondpunt van de Belgiëlei. Het pand met bepleisterde en beschilderde lijstgevels heeft drie bouwlagen en liefst tien traveeën en bovendien nog een driedelig koetshuis aan de Charlottalei. Het geheel heeft een gevelbreedte van zowat 26 m en toch is de inkom uiterst links gelegen. Het is evenwel niet zeker dat dit plan ooit uitgevoerd is (37).

In 1869 volgt andermaal een bouwplan voor Bovie-Van Camp. Op een ruim perceel van het gewezen militair domein wordt een meesterwoning gepland, nu hoek van de Britselei en Jan-Frans-Willemsstraat, met sobere kantoren en magazijn in de Justitiestraat (38).

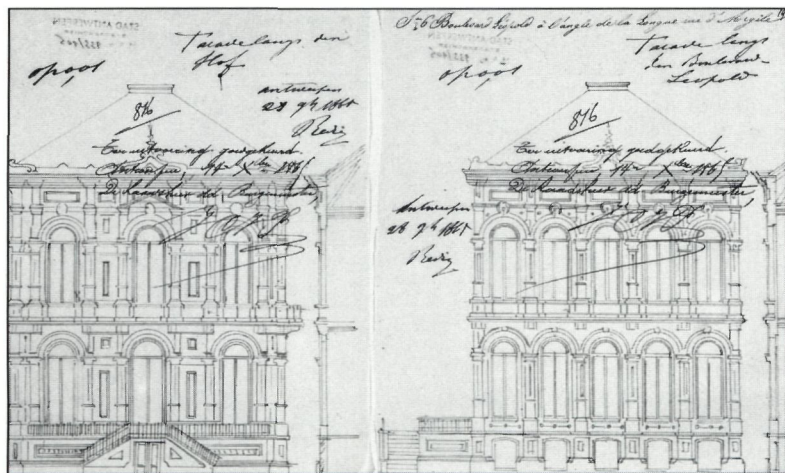
Een half jaar voordien bouwde Redig op de hoek van de Belgiëlei en de Gretrystraat, een grote woning voor de weduwe Gevers-Vandevijver (39). Interessant in de evolutie van zijn werk is dat dit – verdwenen – hoekhuis een minder geslaagde aanloop vormt voor de meesterwoning Bovie.

Hoewel verwaarloosd en uitgeleefd heeft de imposante meesterwoning Bovie weinig veranderingen ondergaan. Enkel het ijzeren balkon aan de Britselei en even om de hoek, is verdwenen. Eens te meer ligt de inkompoort excentrisch. De eerder smalle en zeer hoge vensters hebben bovenaan een boogsegment met sleutel, zoals Redig ze ook bij de eerste opdracht voor Bovie gepland heeft. Daar de vensters een belangrijke aandeel hebben in de gevelpartij, worden ze niet meer onderbroken door imitatiemuurbanden maar door gelijste panelen gescheiden.

Het huis Bovie wordt nu gebruikt als stapelruimte maar het luxueuse interieur is nog in grote mate herkenbaar. De benedenverdieping omvat een ruime hall, drie grote salons, een monumentale trapzaal met gietijzeren trapleuning en een dienstingang met spiltrap en sanitaire ruimten. De gekleurde glasmozaïek in de grote vensters van de trapzaal is verdwenen maar de plafondschildering, het rode zijdedamast van de trapzaal en de stucco ornamenten van schouwmantel en plafond van het eresalon zijn behouden. Het geheel was zeer kleurrijk. Op de tweede verdieping is centraal een blinde kamer gebouwd waarvan het nut niet achterhaald is; kluis of meubelopslag naar 18de-eeuws gebruik?

Vergeleken met het hoekhuis *De Penne* dat Redig in 1853 te Lier bouwde is de zijgevel hier haast gelijkwaardig met de voorgevel uitgewerkt. De oorspron-

Bouwaanvraag van 1865 voor Café Ducal aan de Belgiëlei te Antwerpen. Eclectisme met feestallures.

De meesterwoning Bovie aan de Britselei te Antwerpen, waarvoor Redig in 1869 een bouw-aanvraag indiende. Een van de meest monumentale voorbeelden van de vele neoclassicistische herenhuizen die hij in Antwerpen bouwde (foto O. Pauwels)

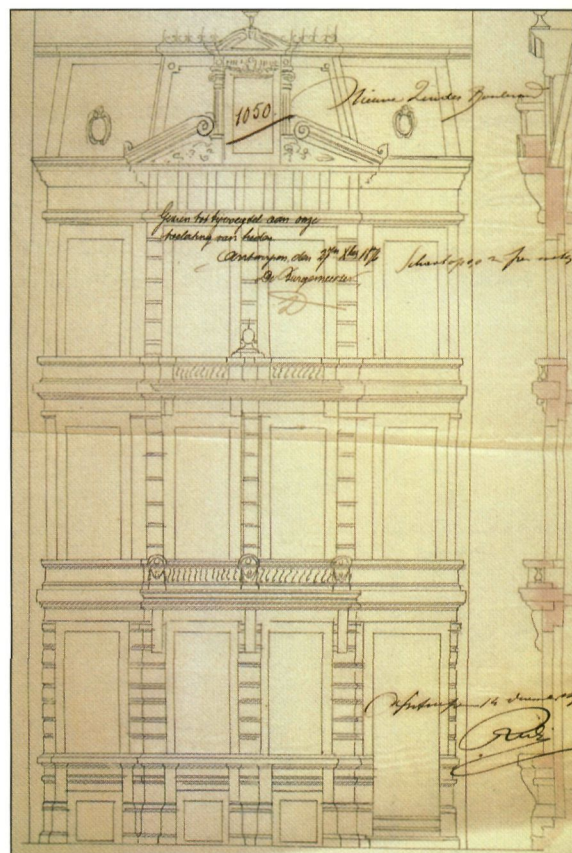

De gietijzeren trapleuning van het monumentale trappenhuis in de woning Bovie. Een gedeelte van de leuning werd recent gestolen.

opgang maakt. Deze twee late ontwerpen tonen aan dat hij meer in zijn mars heeft dan vele tijdgenoten; hier is hij niet meer de begaafde volgeling maar staat hij vooraan bij de vernieuwing. De invloed die van Henry Beyaert met de bouw van de Nationale Bank in de jaren 1872-1879 uitgaat is niet te onderschatten. Van 1875 af ontwerpt stadsarchitect Pieter Dens officiële gebouwen in de nieuwe stijl en het huis dat hij bouwt voor conservator Max Rooses in (43) is een goed ankerpunt bij vergelijkingen. Redigs eigen woning is 9 meter breed, heeft boven de getoogde keldervensters drie bouwlagen en vier traveeën en

kelijke burelen achter in de tuin zijn later opgehoogd.

Voor dezelfde familie Bovie bouwt Redig in 1874 twee huurhuizen met centrale doorgang naar een tuin waar reeds vier huisjes van 6 bij 4,5 meter stonden (40). Er zijn vorderingen gemaakt sinds het beluik Van Halle; er is een ruime tuin met vier latrines. Het geheel lijkt minder op een beluik en de Medische Commissie heeft geen bezwaren. De voorhuizen waren beter gediend geweest met een inkom onder de poort, wat een ruime voorkamer zou opgeleverd hebben, maar blijkbaar wordt dit gemeden om het sociale stigma van de achterhuizen.

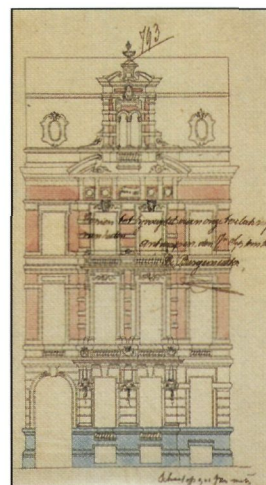

In 1876 kreeg Redig bouwtoelating om op de voormalige krijgsgonden, thans de Amerikalei, een eigen woning op te richten. Met gemak past hij hier de nieuwe successtijl toe, de neo-renaïssancestijl.

De 19de-eeuwse paardetramstations waren vaak monumentale bouwsels; het meest indrukwekkende werd in 1875 gebouwd aan de Belgiëlei, voor de *Tramways nationaux*. Redig bouwt twee tramstations, in 1877 aan de Italiëlei voor de *Compagnie des Tramways Anversois* en een tien jaar later voor de *Société du Poney Tram* aan de Boisetstraat (41). Het eerste is een ruim functioneel en verzorgd ontwerp, geschikt voor 36 paarden, met smidse en woning voor de verzorger. Paarden die een belangrijk kapitaal vertegenwoordigden, blijken heel wat ruimer gestald dan mensen in een beluik.

De polychrome huizen: 1876 - eigen woning Amerikalei 24

In 1878 ontwerpt de 60-jarige Redig eindelijk een eigen woning (42). Hij is duidelijk gecharmeerd door de nieuwmodische polychrome of "traditionele Vlaamsche stijl" die dan, vooral in liberale kringen,

De meesterwoning Arens aan de Nerviërsstraat te Antwerpen, ontworpen in 1878 is een hoogtepunt in het oeuvre van Redig. De intense samenwerking met de opdrachtgever, de koperdrijver Areus, leverde een uniek – en gelukkig gaaf bewaard – interieur. In de lambriseringen, de schouw en het plafond zijn de kunstig gedreven koperplaten van Arens ingewerkt. Een mooi samengaan van ambacht en architectuur (foto O. Pauwels)

een mansardedak met raam in een versierde gevelpunt. Eens te meer staat de deur asymmetrisch. Het huis van Max Rooses is minder versierd, breder en minder hoog, met 5 traveeën en een zadeldak; het is evenwichtiger om zijn horizontale belijning en symmetrie en is beter geritmeerd door zijn onpare traveeën. Redigs volgend polychroom ontwerp, uit 1878, voor Arnold Arens is beter geslaagd; Arens is ook de schakel tussen Redig en Henry Beyaert. Het eigen huis van Henry Redig is vóór enkele jaren afgebroken en vervangen door hoogbouw. Dit is om meerdere redenen te betreuren. Het was één van de eerste polychrome huizen te Antwerpen met vermoedelijk een interessant interieur door Arens.

1878 - Meesterwoning Arens, Nerviërsstraat 9

Het orgelpunt van Redig's oeuvre is zeker de woning Arens (44). Het is ook een van de weinige burgerhuizen waarvan het rijke en unieke interieur haast integraal bewaard bleef.

Bouwheer Arnold Arens (1842-1911) is geboren te Grave in Zeeland maar reeds jong naar Antwerpen uitgeweken (45). Na zijn studies aan de Stedelijke Nijverheidsschool en gezellenjaren op het atelier van Lambert van Rijswijk (1822-1894) start hij als zilversmid en koperdrijver. In 1879 neemt hij een

patent op een pers om koperen sierlijsten en panelen te produceren, die hij aanwendt bij het bekleden van deuren, wanden en plafonds. Hij produceert het hele gamma "dinanterie" als jardinières, sierschotels, kandelabers maar ook gasluchters en haardstellen met gegoten ornamenten. Arens is ook fabrikant van kunstmeubelen en levert hele interieurs.

Naar ontwerp van Henry Beyaert stoffeert hij te Namen het Hotel Kegeljan, nu de zetel van de Waalse Regering. In 1881 behoort hij tot de 50 belangrijkste industriëlen van de provincie Antwerpen en heeft een 60-tal werknemers in dienst (46). Hij wordt vaak bekroond, ook in het buitenland en telt onder zijn cliënten de graaf van Vlaanderen, de koningin der Nederlanden, de koning van Portugal, de Oostenrijkse graaf Chotek, graaf della Sala te Kaïro; hij bemeubelt de Parijse woning van de graaf van Monpensier. Wanneer hij in 1878 Redig contacteert om aan de Nerviërsstraat een meesterwoning met ruim atelier en magazijn te bouwen, is hij op het toppunt van zijn kunnen.

De Nerviërsstraat is tot dan een zandweg, de schamele bebouwing wordt afgebroken. Arens verwerft een perceel van 1440 m² met 12 meter gevelbreedte; zijn huis is één van de eerste dat hier verrijst.

Het tweebeukig werkhuis wordt eerst in bedrijf genomen, in 1880 aangevuld met een vier verdiepingen hoog pakhuis met toonzalen.

Het ruime huis is een statussymbool en uithangbord voor kunstdrijver Arens. Bouwheer en architect zijn blijkbaar goed op elkaar afgestemd. Redig heeft hier meer mogelijkheden dan bij zijn eigen woning. Met een breder bouwperceel en een ruime inkompoort is het statiger te werken dan met een deur en drie trapjes op.

Van bij de eerste schets benadrukt Redig het polychrome karakter; hij kleurt de blauwe arduin, de witte zandsteen en de rode baksteen. Na het jarenlang monochroom bouwen is dit uittesten begrijpelijk. Zoals gebruikelijk plaatst hij zijn inkom uiterst links en verdeelt de gevel in een even aantal traveeën, waarbij hij de twee centrale benadrukt door dubbele balkons. De getoogde keldervensters zijn hoger dan voordien; de burger kan vanuit de mooie voorkamer op de straat neerkijken. Het resultaat wijkt iets af van het ontwerp; de voluten boven de kroonlijst zijn weggelaten maar het nijverheidsembleem onder het balkon individualiseert de woning. Het meest merkwaardige visitekaartje van de kunstdrijver is de inkompoort met twaalf geperst koperen panelen en andere ornamenten uit het eigen atelier.

Oorspronkelijk waren deze panelen verguld. De motieven zijn haast exacte copieën van de houten panelen van het grote portaal in de Schepenzaal van het stadhuis te Oudenaarde, die in 1531-1534 door Pieter de Merlier en Pauwels van der Schelden gesneden zijn. Deze panelen waren zeer populair te Antwerpen en worden vaak aangewend als motief voor houtsnijwerk of gedreven koperplaat op het kunstmeubel en dit niet alleen door Arens. Mogelijks werden copieën als didactisch materiaal gebruikt aan de Academie.

Het interieur van het huis Arens is op de verlichting en de sierhaarden na, haast integraal behouden. Blikvanger in de voorkamer is de monumentale haard, vaag geïnspireerd op de schouw van het Brugse Vrije. De gezwart houten hermen flankeren een tegeltableau met het bijbelse tafereel van de uitwijzing van Hagar omzoomd met de wapens van Nederland, Zeeland en Rotterdam. Op de schoorbalk bewaken twee griffioen het stadswapen. Het geelkoper is hier met de hand gedreven en getuigt van een uitzonderlijk vakmanschap. De bekroning van de haard is merkwaardig; tussen versierde Monezuiltjes tronen drie allegorische figuren als de goden van de 19de eeuw. Deze verguld gipsen vrouwenfiguren door Frans van Havermaet (1828-1899) symboliseren de industrie, de kunsten en de scheepvaart (47).

De zoldering is verdeeld in cassetten met afwisselend eiken balken en geperste koperen platen. Ook bij de lambrisering, de sierstijlen en de deuren worden eikehouten panelen afgewisseld met gebronsd koperen sierlijsten. De volgende kamers hebben een gelijkaardige luxueuze afwerking. Uiteraard is het interieur ook voorzien van het traditionele loodglas met moraliserende spreuken.

Het succes van Arens is van korte duur; hij wordt ingehaald door de Art Nouveau waarbij voor dinanterie geen markt meer bestaat. Het pand overleeft de opeenvolgende eigenaars en is nu eigendom van de Schola Paramediorum die haar patrimonium met gepaste zorg omringt.

Na 1878 bouwt Redig nog traditionele bepleisterde lijstgevels, waar blijkbaar veel vraag naar blijft. Het type bel-étagehuis, hoog boven straatniveau heeft hij nooit ontworpen.

EINDNOTEN

- (1) Voor een volledige biografie verwijzen we naar onze bijdrage *Henry Redig (1817-1896) een vergeten architect*, in *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek (AVBG)*, 1991, nr. 2.
- (2) *Advertentieblad van Lier*, 3 mei 1851, *Schone-Kunsten*.
- (3) Verslag van de Gemeenteraad van 26 november 1842 f 50v, 24 december 1842 f 50-51, 20 mei 1843 f 57 v-58v en 24 april 1843 f 63v. Met dank aan de heer Archivaris L. Coenen die ons deze gegevens doorspeelde.
- (4) *Les cinq ordres d'Architecture de J.B. de Vignole, dessinés d'après les leçons de l'Académie Royale d'Anvers par H. Redig architecte de la ville et professeur d'architecture à l'académie de Lierre. Joseph Linnig sculpsit, z.d.*, wordt voor het eerst te koop aangeboden in het *Advertentieblad van Lier* 30 augustus 1845. Het kost 2.50 f. Deze aanbieding wordt herhaald 30 november 1850, 3 mei en 19 juli 1851 etc.
- (5) Verslag van de Gemeenteraad, f 137 en 138v; 21 en 28 oktober 1844.
- (6) De bouwvergunningen, betwistingen, technische ontwerpen en officiële gebouwen bevinden zich in het Stadsarchief Lier, onder Bouwvergunningen, archiefdoos 3, met onder andere een verandering aan de waterpartij van de Kapucijnenvest van 1 maart 1849, een plan voor het rechtekken van het Bellestraatje.
- (7) REDIG H., *Epitaphes et objets remarquables de l'église collégiale de Lierre*, in *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, 1848, 1e reeks, dl. 5, 46 voetnoot: "Nous ne dirons pas que le moyen âge nous ait transmis des statues remarquables mais nous ne pouvons nous expliquer comment on peut s'extasier devant ces énormités sans proportions, sans goût et prendre pour du sentiment ce que ne sont que d'ignobles grimaces."
- (8) REDIG H., op. cit., 1848, p. 60.

- (9) REDIG H., op. cit., 1848, over het opbreken van de grafzerken: "c'est une des ces anomalies que l'on ne s'explique pas et que l'on justifie sainement en invoquant l'impérieuse nécessité d'une réparation ... cette indigne manière de donner à nos églises pavé comme on en place dans les plus minces maisons particulières."
- (10) REDIG H., op. cit., 1848, p. 231. In dit zeer conservatieve tijdschrift schrijft hij: "... mais si à l'adresse des beaux-arts et des monuments à faire on en est venu à réduire, toujours réduire, réduire jusqu'à la plus matérielle nécessité, on ne tarde pas à étouffer le charme du génie, le prestige de l'inspiration..."
- (11) Stadsarchief Lier, archiefdoos 2, 1 maart en 5 mei 1845.
- (12) In 1844 tracht hij het balkon van het huis van Dokter Bosmans op de Grote Markt om te bouwen tot een loggia, hoewel "uitstekende delen" nog verboden zijn. Stadsarchief Lier, Bouwvergunningen, archiefdoos 3, 1844, verschillende versies.
- (13) Stadsarchief Lier, Bouwvergunningen, archiefdoos 2, 25 januari 1845, Berlarij, 2e wijk nr. 65c. De beroepen van de opdrachtgevers zijn overgenomen uit de Bevolkingsregisters van de Burgerlijke Stand.
- (14) Ibidem, 19 december 1845, voor Carolus De Smet, winkelier.
- (15) Stadsarchief Lier, bouwvergunning van 23 maart 1847 voor Joannes Joseph Philippe Vermeulen, deurwaarder. Hij huwt in september 1842 Catharina Isabelle Josepha van den Brande, rentenierster. In 1846 wordt hij griffier doch leidt nog veilingen van belangrijke inboedels, schilderijen en wijnen. Hij is vermeld tot 1887.
- (16) Ibidem, 23 maart 1847. *Bouwen door de eeuwen heen*, deel 13n 1, kanton Lier, pp. 281-182. Zie ook LENS A. en MORTELMANS J., *Lier in oude prentkaarten*, deel 2, Zaltbommel 1979, p. 83.
- (17) *Bouwen door de eeuwen heen*, deel 13n 1, Kanton Lier, Turnhout 1990, p. 108. LENS A. en MORTELMANS J., op. cit., p. 289-290. Traditioneel toegeschreven aan H. Redig, doch de bouwvraag ontbreekt.
- (18) Stadsarchief Lier, bouwvergunning van 27 september 1853 voor Van den Eynde, Lipse Nieuwland 4e wijk nr. 121-122.
- (19) HAVERALS F., *Bijdrage tot de Geschiedenis van Vremde, De Kerk van Sint-Jan in d'Olie*, 1989, brochure uitgegeven door de Heemkring Het Speelhof.
- (20) De openbare aanbesteding is gepubliceerd in het *Advertentieblad van Lier*, 24 december 1852. HAVERALS F., *De Pastorij van Vremde*, in *Het Speelhof*, Heemkundig tijdschrift, 1994, nr. 36, pp. 214-219 en nr. 37, p. 233. Rijksarchief Antwerpen, Parochiearchief Vremde 2, geciteerd door de heer F. Haverals, waarvoor hartelijk dank.
- (21) *Bouwen door de eeuwen heen*, deel 10 n 1, Arrondissement Antwerpen, Gent, 1985, pp. 100-101.
- (22) Het Casino is traditioneel toegeschreven aan Henry Redig, de bouwplannen zijn niet weergevonden. SCHEPMANS W. in *Geschiedenis der Koninklijke Muziekmaatschappij "de Groote Harmonie" van Lier 1827-1927*, Antwerpen, 1927, schrijft het ontwerp toe aan "Alphonse" Redig, een begrijpelijke vergissing bij het lezen van de handtekening. Vaak gefotografeerd sluit het aan bij het werk van Redig. Ook Redigs leerling en opvolger Louis Sloodmaekers was lid van de Grote Harmonie.
- (23) Zie twee lofdichten door P.J. BELLENS *Immer Roem en Eer der Groote Harmonie van Lier 21 July 1855* en *Roem en Eer der Groote Harmonie van Lier juni 1855* in het *Advertentieblad van Lier*, 23 juni 1855.
- (24) DE BOT H. en SLEGERS R., Lier 1860, *De Geschiedenis van het Station en de Spoorweg te Lier*, Lier 1985, p. 78. LENS A., *Lier in oude prentkaarten*, Zaltbommel 1971, p. 84. LENS A. en MORTELMANS J., op. cit., p. 48.
- (25) Besluit in de gemeenteraad van 3 september 1855, f 7r.
- (26) Stadsarchief Antwerpen, Bevolkingsregister.
- (27) Stadsarchief Antwerpen, Doodskarten.
- (28) Voor de chronologische lijst van de bouwvragen ingediend door H. REDIG, zie onze bijdrage in *Bulletin AVBG*, op. cit., 1991, nr. 2, p. 27-37.
- (29) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.114/4-690.. Lit: *Bouwen door de eeuwen heen*, deel 3nB, 373.
- (30) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 933/88-4. Het naastliggende gelijkaardig huis voor Charles Kohrsch, scheepsbevrachter is afgebroken.
- (31) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.074/5 nrs 65 en 248.
- (32) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.074/8 nr. 1355.
- (33) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.074/4 nr. 146 en nr. 249 en MA 20.074/5 nr. 6 uit 1866.
- (34) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.118-816; bouwheer is aannemer Louis Wijnen. Op 16 februari 1873 wordt het verkocht aan Francois de Maerschalck, koopman, voor 51.000 fr. Het heeft dan nog een oppervlakte van ruim 717 m². THIJS A., *Bulletin de la Propriété I*, 13-13.
- (35) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.127/3 nr. 712.
- (36) BEETEME G., *Antwerpen, moederstad van Handel en Kunst*, Vucht, 1897 II, p. 18. SAUVAGE P. en VAN PETEGHEM E., *Anvers, aperçu sur ses installations maritimes et son industrie*, Antwerpen 1885, 119-157. KOCKELBERGH I., VLEESCHDRAGER E. en WALGRAVE J., *The Brilliant Story of Antwerp Diamonds*, Antwerpen 1992, p. 141.
- (37) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.116/1-23.
- (38) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.127/3-712.
- (39) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 933/85-1 van 11 maart 1869, de toenmalige Leopoldlei en Josephlei. Deze statige woning met mansardedak en dakkapellen had slechts een ingang aan de tuinzijde.
- (40) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.148-274, 6 mei 1874 .. Lamoriniëstraat 274.
- (41) Stadsarchief Antwerpen, bouwdoos MA 20.166-836, 15 september 1877 en MA 20.074/8-1494.
- (42) Stadsarchief Antwerpen, bouwvergunning MA 20.1671/1050 van 27 december 1876.
- (43) Provincietraat nr. 83. DECLERCQ L., *Max Rooses als inspirator van de neo-rennaissance*, in *Bulletin AVBG*, op. cit., 1990, nr. 2, p. 39.
- (44) Stadsarchief Antwerpen, bouwvergunning MA 20.171/793 van 7 september 1878.
- (45) Voor een uitgebreide biografie van kunstrijver Arnold ARENS verwijzen we naar onze studie in *Bulletin AVBG*, op. cit., 1992 nr. 1.
- (46) Editions RAYNAUD G. *Album de Fabriques et de Manufactures de la province d'Anvers, offert à Sa Majesté Léopold II à l'occasion du 50ème anniversaire de l'indépendance belge*, Antwerpen, 1880.
- (47) Slechts de *Scheepvaart* is gesigneerd F.v.H. voor Jan Frans van Havermaet, geboren te Sint-Niklaas op 19 februari 1828 en aldaar overleden op 19 februari 1899. Hij studeerde aan de Academie te Antwerpen en was leraar aan de Academie van zijn geboortestad. Hij maakte vooral portretbustes en allegorische figuren.

ITALIAANSE INSPIRATIE: HET CAMPO SANTO VAN MARIAKERKE

VERONIQUE SENNESAEL

De graf galerij op de
begraafplaats van
Mariakerke
(foto O. Pauwels)

Op 14 oktober 1874 wordt te Mariakerke een afgescheiden gedeelte van het oude kerkhof opengesteld voor de katholieke Gentenaars. Baron Jean-Baptist Bethune bouwt er een galerij in neogotische stijl die de nieuwe begraafplaats dient te ommuren. Gentse geestelijkheid en adel moeten hier hun laatste rustplaats vinden...

NIEUWE GENTSE BEGRAAFPLAATSEN AAN DE RAND VAN DE STAD

Tot het eind van de 18de eeuw bevinden de kerkhoven in Gent zich in de onmiddellijke omgeving van de kerk. Als gevolg van het keizerlijk decreet van 1784 (1) komen drie nieuwe begraafplaatsen tot stand aan de rand van de stad. Het betreft deze aan de Dendermondse Steenweg, de Brugse Poort en aan de Ottergemse Dries. Tussen 1877 en 1891 koopt de stad deze begraafplaatsen weer op en laat ze sluiten. Er komen wegen en pleinen in de plaats (2).

Reeds in 1863 immers wordt besloten een geheel nieuwe stadsbegraafplaats aan te leggen naar de plannen van stadsarchitect Adolphe Pauli (3). De openstelling van de *Westerbegraafplaats* (4) leidt meteen tot gespannen verhoudingen tussen het stadsbestuur en de clerus. Er groeit een kerkhovenconflict dat tussen circa 1860 en 1890 ook elders in het land stof doet opwaaien. De oorzaak moet gezocht worden bij de nieuwe wetgeving (5) die voortaan aan de gemeenten het recht toekent begraafplaatsen in te richten. Het kerkelijk monopolie wordt dus verbroken maar de kerkfabrieken mogen nog wel kerkhoven bezitten. Dezelfde wet stelt ook dat gemeenten waarin meerdere geloofsovertuigingen naast elkaar bestaan een begraafplaats met compartimenten voor elke cultus moeten aanleggen.

Als gevolg van dit gemengd karakter hebben voortaan zowel de kerk als de gemeente gezag over de begraafplaatsen. Al gauw ontstaan overal, en niet in het minst in Gent, betwistingen rond eigendomsrecht en compartimentering. Liberale gemeentebesturen wikkelen de kwestie af in hun voordeel en leggen de promiscuïteit op in hun gemeentes.

Het Gentse kerkhovenconflict resulteert in een groot aantal katholieke begravingen in de randgemeentes, voornamelijk te Mariakerke en Sint-Amandsberg. Monseigneur Bracq (6) weigert elke kerkelijke begeleiding aan diegenen die zich op het ongewijde *Geuzenkerkhof* (7) laten begraven. Burgemeester Charles de Kerchove (8) verbiedt op zijn beurt de wijding van de Westerbegraafplaats omdat hij het niet meer als een godsdienstig oord beschouwt. De bisschop wordt in zijn opinie gesteund door het in 1873 opgerichte *Comité central pour la défense*

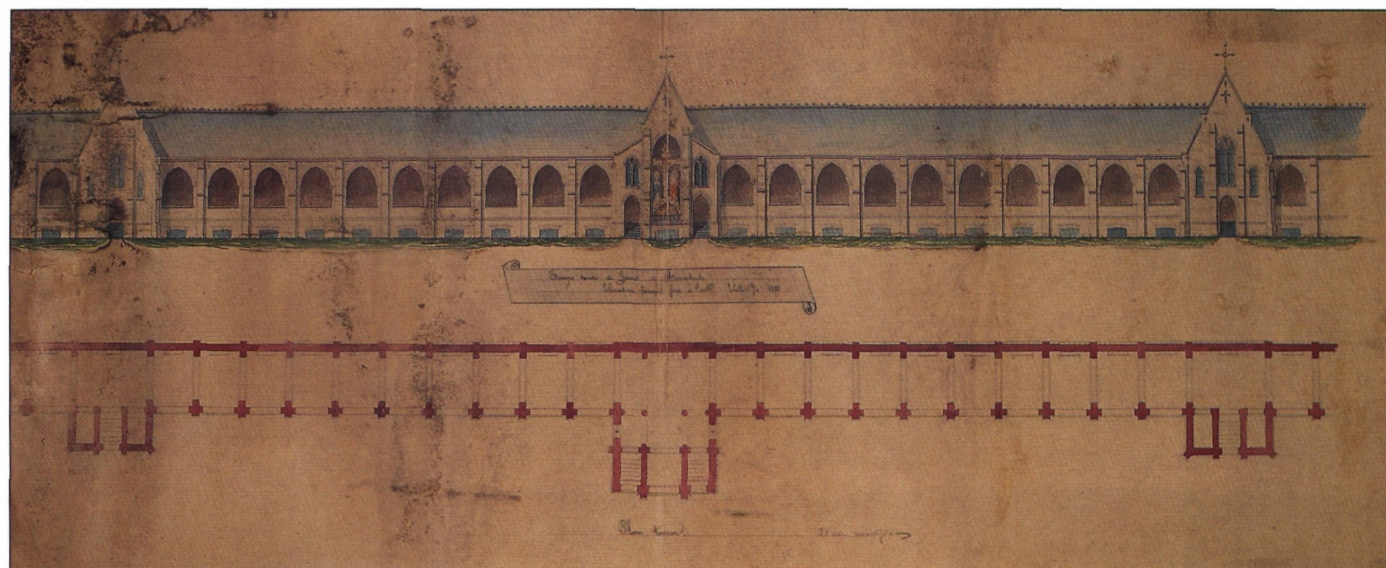
des cimetières catholiques. Het doel dat deze Gentse ultramontaanse kring van notabelen nastreeft is tweevoudig. In de eerste plaats wil het verhinderen dat Gentenaars tegen hun wil op het Geuzenkerkhof begraven worden. Ten tweede ijvert zij voor de openstelling van een nieuw gewijd kerkhof te Mariakerke. Op 14 oktober 1874 wordt een duidelijk afgescheiden deel van het kerkhof aldaar opengesteld voor de inwoners van Gent. Het betreft een stuk grond dat onder het beheer staat van de Mariakerkse kerkfabriek en dat men weet te verwerven via schenkingen. De nieuwe begraafgrond bevindt zich naast het oude middeleeuwse kerkhofje rond de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk.

Tussen 1873 en 1883 worden 76,5 % van de Gentse lijken naar Mariakerke vervoerd. Een 23,5 % gaat naar de Westerbegraafplaats (9). Tot omstreeks 1914 kiezen enkel overtuigde liberalen en socialisten voor het Geuzenkerkhof. Katholieken laten zich begraven te Sint-Amandsberg en meer nog te Mariakerke. Rond de eeuwwisseling worden ook de begraafplaatsen van Gentbrugge en Sint-Amandsberg uitgebreid. In andere gemeenten worden geheel nieuwe begraafplaatsen aangelegd. Dat is onder meer het geval in Ledeberg, Drongen, Wondelgem en Oostakker.

EEN GALERIJ OP DE BEGRAAFPLAATS

Wanneer in 1873 beslist wordt dat de begraafplaats van Mariakerke er komt, gaat men nadenken over het uitzicht en de vorm die zij moet krijgen. August Van Assche (10) richt hetzelfde jaar nog een schrijven aan Monseigneur Bracq en bespreekt een

Oorspronkelijk ontwerp van J.B. Bethune (1873). Het werd in een gewijzigde vorm gedeeltelijk gerealiseerd. (Archief Bethune, Marke)

eventuele aanleg (11). In deze brief speelt reeds duidelijk de campo santo-idee:

"Comme dans tous les cimetières les caveaux sont en général très humides à cause qu'ils sont exposés en plein air. Je proposerais de construire au pourtour des murs une galerie couverte ou cloître comme le Champ Saint ou campo santo, monument élevé à Pise, ayant la forme d'un parallélogramme. Le sol des galeries serait pavé de plusieurs rangs de dalles, recouvrant les tombes particulières auxquelles correspondent des sarcophages et pierres tumulaires, adossés aux murs. Les parois des murs intérieurs du Cloître pourraient recevoir des peintures murales, afin de leur donner un sentiment profondément religieux. Heureusement il existe encore assez de cimetières anciens du Moyen Age, qui peuvent servir de modèles pour décorer l'enceinte....Il serait aussi très désirable monseigneur si quelques âmes pieuses voulaient faire transporter de Jérusalem une quantité de terre sainte."

Hoewel de idee van een campo santo dus oorspronkelijk van August Van Assche schijnt te komen, is het uiteindelijk Jean-Baptiste Bethune die de plannen tekent en het bouwwerk te Mariakerke laat uitvoeren.

Studie van J.B. Bethune tijdens een verblijf in Italië: het campo santo van Pisa en de fresco-cyclus van de triomf van de dood. (Archief Bethune, Marke)

Hij kent het Italiaanse concept. Twee jaar voordien ondernam hij samen met Jules Helbig (12) een vier maanden durende reis naar Italië (13). Te Pisa bezoekt hij het campo santo en maakt er schetsen (14).

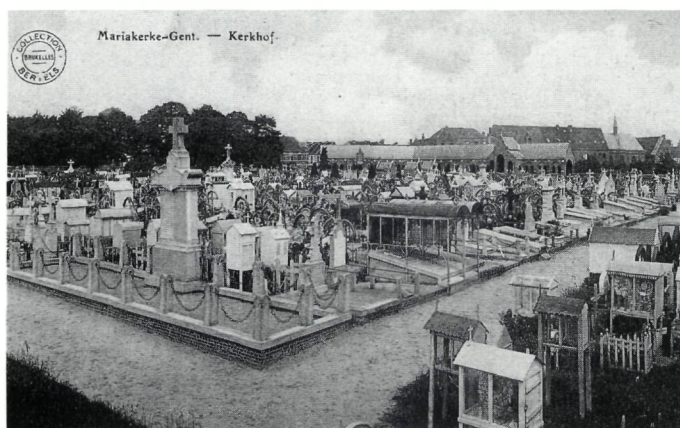
Het campo santo van Pisa inspireert Bethune tot de bouw van een grafgalerij waarvan het ontwerp dagtekt van 1873.

De werken gaan vermoedelijk van start in 1874. Het bouwwerk wordt ingeplant aan de oostzijde van het terrein. De oriëntatie naar het westen kan symbolisch zijn en verwijzen naar de plek waar de zon ondergaat, waar het leven overgaat in de dood.

De oriëntering kan echter ook verklaard worden aan de hand van het middeleeuws gebruik steeds met de voeten naar het oosten te begraven. Op deze regel bestond echter een uitzondering. Aan geestelijken werd het privilege verleend net andersom begraven te worden: *Zo keken zij naar het westen en zijn met hun hoofd bij de Heer* (15). Het is zeer aannemelijk dat dit principe ook toegepast werd op de oriëntatie van de galerij: de bisschoppen die er begraven lagen achter de calvarie 'keken' aldus, zoals het Christusbeeld, uit naar het westen.

De christelijke symboliek wordt nog verder doorgegrepen. Het grondplan van de begraafplaats vertoont opvallend veel gelijkenis met dat van een gotische kerk: Bethune voorzag twee grote assen die zoals een schip en transept een kruis vormen. De galerij aan de oostelijke zijde vervult de rol van kooromgang waarbij de kapel van de bisschoppen als het ware het hoogkoor vormt. Het allerheiligste, de grafkelder van de bisschoppen, wordt afgescheiden van het schip, de begraafgrond van de leken, door een met een calvarie bekroonde koorafsluiting.

Het bouwsel komt op die manier achter de tuin van het vroegere huis van de grafmaker en achter de school van de zusters van Onze-Lieve-Vrouw Visitation te liggen. Lange tijd bewaart het zijn door Bethune gecreëerde karakter: dat van een complex dat de omgeving domineert. Aan de galerij grenst slechts een neogotisch klooster met schooltje, kapel en tuin. Hier komt zodus een homogene site tot stand zoals we die bijvoorbeeld ook aantreffen te Vyvekapelle nabij Damme. De galerij krijgt echter nooit het monumentale en overheersende karakter waar Bethune van droomt. Hij voorziet aanvankelijk een galerij die de hele begraafplaats kan ommuren. Slechts een beperkt deel wordt, vermoedelijk wegens krappe financiële middelen, gerealiseerd. De zuidelijke arm die Bethune op zijn grondplan tekent blijft tot vandaag onafgewerkt. Het totaalconcept van een kerkhof dat omgeven en beschermd zou worden door een galerij komt er nooit.

Begraafplaats en graf galerij met daarachter het oorspronkelijke neogotische school-complex (privé verzameling L. Fortie, Mariakerke)

Begraafplaats en parochiekerk van Mariakerke (privé verzameling L. Fortie, Mariakerke)

HET ONTWERP VOLGENS BETHUNE

De uiteindelijk gerealiseerde galerij wijkt in menig opzicht af van Bethunes voorstudies en ontwerpen (16). Bethune ontwerpt één doorlopende langwerpige galerij met rechthoekige ruimtes, van elkaar gescheiden door gordelbogen. Tussen elke travee bevindt zich ter hoogte van de gordelboog een naar buiten springende steunbeer. Bethune concretiseert op zijn voorstudies de uiteinden van het bouwwerk niet. Zijn programma laat een continue uitbreiding toe. Bethune voorziet een galerij van minstens 90 meter lang; het gerealiseerde gebouw meet slechts 61,36 meter. Bethune voorziet een centrale, vooruit-springende kapel met puntgevel, bestemd als begraafplaats voor monseigneur Bracq. Op zijn plan is deze kapel van buitenaf bereikbaar via twee zijdelingse toegangen die op hun beurt aansluiting geven op een trap. Boven de spitsbogige toegangspoortjes zitten twee spitsboogramen. Centraal prijkt, onder een hoge, spitsbogige opening, een kalvarie. Bethune voorziet tevens in twee zijdelingse kapellen. Zij kunnen voorbehouden worden voor de begraving van priesters uit de stad of voor kloosterlingen. Op zijn plan springen ook deze kapellen licht vooruit en worden ze voorzien van een puntgevel. Ze zijn te bereiken via een centrale, spitsbogige deuropening waarboven één groot en twee kleinere ramen zijn ingeplant.

Op een aparte voorstudie prijkt ook nog het aanzicht en grondplan van de grafkelder van de kanunniken van Sint-Baafs: het betreft een travee met centrale toegang met trapjes, geflankeerd door twee spitsbogige maasvensters en waarboven een dakkapelletje prijkt. Voor de toegang voorziet hij een muurtje.

Over het grondplan en het aanzicht van de eigenlijke grafkelders onder de galerij, worden we ingelicht

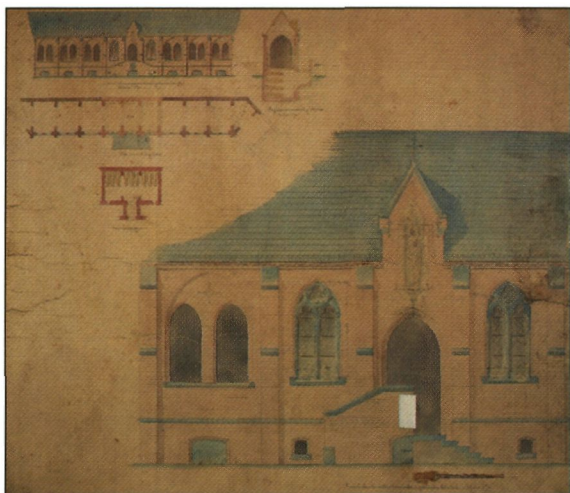
dank zij enkele schetsen van Bethune.

Het betreft de kelders onder de bisschoppelijke kapel en deze onder de travee bestemd voor de kanunniken. Men kan de kelders betreden via een opening afgeschermd door een deksteen, die zich vooraan, tussen begane grond en raam, bevindt. Vanaf de toegangsdeur leidt een trap naar beneden. De bisschoppelijke grafkapel bestaat uit twee delen. Het diepste deel bestaat uit twee boven elkaar gemetste gewelven van elk zeven compartimenten. De kelderplattegrond van de travee met de dakkapel bestaat uit een smal toegangsdeel en een grotere rechthoekige ruimte verdeeld in negen compartimenten.

Van Bethunes ontwerp wordt uiteindelijk een lang-gerekte baksteenbouw uitgevoerd van tweeëntwintig traveeën, bestaande uit twee haaks op elkaar staande vleugels. De noordelijke vleugel telt acht traveeën, de zuidelijke veertien. Tussen de zestiende en twintigste travee bevindt zich de door Bethune voorziene bisschoppelijke kapel. Zij staat zodoende niet centraal in het gerealiseerde bouwwerk. De twee kapellen die Bethune aan elke zijde van het bouwwerk had ingeplant, worden niet gerealiseerd. De kapel van de kanunniken komt er wel. Zij bevindt zich tussen de tweede en zesde travee.

Alle tussenliggende traveeën hebben een keldertoe-gang onder een segmentboog en worden van elkaar gescheiden door een steunbeer met twee arduinen verjongingen. Licht wordt binnengesloten via een dieper liggende muuralboog waarin een spitsbogig tweelicht gevat zit. Drie horizontaal geplaatste ijzer-staven verdelen elk raam in drie. De ramen hebben een bakstenen cordonlijst en arduinen dagkanten en afzaten. In het muurvlak tussen muuralboog en zwik-ken is een kruisvormige figuur in donkerkleurige baksteen ingemetst. Het gebouw wordt afgedekt

Ontwerptekening
van de kapel der
kanunniken van
Baron Bethune.
(Archief Bethune,
Marke)

door een zadeldak belegd met blauwe schalieën. Boven de muizentandfries vertoont de muur een uitkraging waarop de houten dakgoot en de dakpartij rusten.

De centrale bisschoppelijke kapel bestaat uit een driebeukige uitbouw en vertoont onderaan tevens een segmentbogige keldertoegang. Licht wordt

binnengetrokken door een groot spitsboograam met gotisch maaswerk en twee kleinere, identieke ramen. De middenbeuk wordt bekroond door een puntgevel waarop een arduinen tuit prijkt. Het smeedijzeren kruis dat er ooit op stond is verdwenen.

De kapel der kanunniken bestaat uit drie smalle traveeën. De middentravee is toegankelijk via een spitsbogige ingang met waterlijst en dubbel smeedijzeren hekken. In de twee zijtraveeën zitten twee spitsboogramen met gotisch maaswerk. Onder de dakgoot loopt de muizentandfries door. De centrale travee wordt bekroond door een dakkapel.

INTERIEUR

In het interieur van de galerij wordt het effect van een lange kloostergang gecreëerd.

In deze gang staan de grafmonumenten opgesteld van twintig verschillende concessionarissen.

Monseigneur Bracq (1804-1888) liet zich in de centrale bisschoppelijke kapel begraven.

Later werden in de bisschoppelijke grafkelder nog de stoffelijke overschotten van zijn opvolgers bijgezet: de bisschoppen Coppieters (1874-1947),

Kapel der
kanunniken,
bekroond met een
reliëfplaat van
Sint-Lieven,
patroonheilige van
Gent
(foto O. Pauwels)

Noordoostzijde van de graf galerij met onder andere de sobere kapel der kannuniken (foto O. Pauwels)

Stillemans (1832-1916), Seghers (1855-1927) en hulpbisschop Van Rechem (1858-1943). De stoffelijke resten van deze geestelijken werden echter in 1959 naar de gerestaureerde crypte van de Sint-Baafskathedraal in Gent overgebracht.

De kanunniken van Sint-Baafs werden in een ander duidelijk onderscheiden deel van de galerij bijgezet. Naast de graftekens van Gentse en Mariakerkse families, niet zelden van adellijke afkomst, valt ook het grafmonument op van textielmagnaat Joseph de Hemptinne (17). Ook de kloosterlingen van ordes zoals die van de karmelitessen en de zusters van Onze-Lieve-Vrouw Visitatie zijn er vertegenwoordigd. De meeste van deze graftekens zijn vrij sober opgevat en werden in neogotische stijl uitgevoerd.

STOFFERING

De stoffering van de galerij wordt vermoedelijk van meetafaan door Bethune geconcipeerd. Later worden daar door de concessionarissen bepaalde zaken aan toegevoegd.

meubelen

Voor de kalvariegroep in de bisschoppelijke kapel staat een houten knielbankje.

skulpturen

Op het muurtje voor de kapel van de kanunniken is een rechthoekige arduinen steen met het blazoën van het Sint-Baafskapittel ingewerkt. Op het wapenschild, in halfreliëf uitgehouwen, staat de afbeelding van de Phoenix, verrijzend uit zijn as. Hij spreidt de vleugels en draagt een wapenschildje met de afbeelding van de klimmende leeuw. Boven zijn kop is een deel van een staf zichtbaar. Onderaan prijkt de banderol met het devies "God doet meer".

In de geveltop van de dakkapel zit een arduinen nis met de half verheven figuur van de heilige Livinus (18). Onder de nis bevindt zich een arduinen plaat met de tekst, in gotische kalligrafie: *Begraafplaats der Z.E.H.H. kanunniken van Sint-Baafs*.

In de bisschoppelijke kapel prijkt een kalvariegroep naar een ontwerp van de Gentse beeldhouwer Leopold Blanchaert (19). De voet van deze groep bestaat uit een rotspartij in metselwerk. De figuren van de gekruisigde Christus, Maria en Johannes zijn uitgevoerd in plaaster en werden gepolychromeerd.

Op de buitenmuur van de kapel bevindt zich, net onder de ramen, een arduinen plaat met de tekst: *Grafstede der bisschoppen van Gent*.

glasramen

Alle vensters in de galerij waren oorspronkelijk

Verscheidene kapellen werden rijkelijk gestoffeerd met muurschilderingen, beeldhouwwerk en smeedwerk (foto O. Pauwels)

voorzien van glas-in-lood. Of deze door Bethune werden ontworpen is niet met zekerheid te zeggen. Er zijn immers geen voorstudies van teruggevonden. Vermoedelijk werden ze wel in het glasatelier van Bethune gemaakt. Het is immers bekend dat vele van de funeraire realisaties van Bethune zoals grafkapellen, calvaries en andere door hem van glasramen werden voorzien (20). Jaren geleden werden ze verwijderd en weggeborgen in de kelders van het kasteel Claeys-Boüaert te Mariakerke.

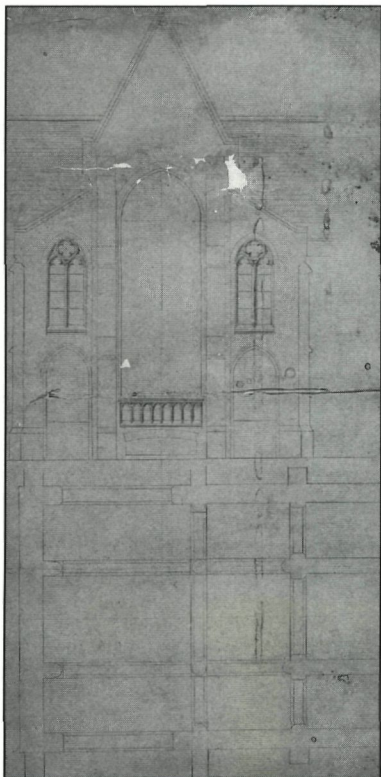
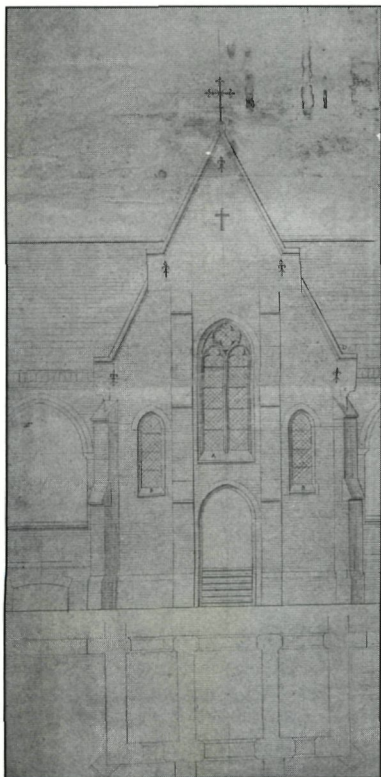
muurschilderingen

Zogoed als het volledige interieur met inbegrip van muren en zolderingen was bepleisterd en beschilderd. Op vele plaatsen echter is deze pleister- en schilderlaag verdwenen. De fresco's die overblijven zijn door vochtinsijpeling en gebrek aan onderhoud aangetast.

Deze schilderijen werden in een homogene, neogotische stijl ontworpen. De aangewende motieven bestaan hoofdzakelijk uit bloemen, klimop- en hulstblaadjes, Franse lelies, vlechtwerk en tanden.

In enkele traveeën komen baksteenimitaties voor in rood of zwart op een bleke achtergrond.

Andere traveeën zijn dan weer voorzien van Latijnse tekstbanden met frases uit psalmen, in neogotische kalligrafie. In het kleurenpalet zijn de kleuren geel, oker, goud, wit, zwart, rood, zacht rose, grijs en bleekblauw opgenomen. Over de decoratie van de kapel der kanunniken zijn we ingelicht dank zij een tekening van Bethune (21).

DE CAMPO SANTO GEDACHTE

De idee om van het kerkhof van Mariakerke een campo santo te maken komt in 1873 zeker niet zomaar uit de lucht gevallen. Blijkbaar groeit in de 19de eeuw opnieuw de belangstelling voor dit in wezen middeleeuws concept en grijpt men er naar terug voor de aanleg van nieuwe begraafplaatsen. Illustratief hiervoor is bijvoorbeeld het artikel van architect Eugène Geefs in *l'Emulation* van 1887 (22). Geefs is na een reis door Italië blijkbaar zo begeistert geraakt door het concept van de begraafplaatsen daar dat hij voor de onze geen goed woord

▲ De graf galerij met de kapel van de bisschoppen, binnenin de calvarie van Leopold Blanchaert (foto O. Pauwels)

◀ Oorspronkelijk ontwerp van de kapel der kanunniken. De uitbouw werd tijdens de uitvoering sterk gereduceerd (Archief Bethune, Marke)

◀ Oorspronkelijk ontwerp van de kapel der bisschoppen. De uitbouw werd ook hier eerder bescheiden uitgevoerd (Archief Bethune, Marke)

meer over heeft. Hij bepleit vurig de reorganisatie van onze bestaande kerkhoven naar het voorbeeld van de Italiaanse *campi santi*: kerkhoven waar kunstenaars zich zouden kunnen ontplooiën en die zo als openluchtmusea een grote aantrekkingskracht zouden uitoefenen op de bezoeker. De grafmonumenten zouden bovendien onder een galerij veel beter beschermd zijn tegen het wisselvallige Belgische klimaat. Nog volgens Geefs getuigen de Belgische kerkhoven van een gebrekkige organisatie en onderhoud. Bovendien beklaagt hij zich over de hoge bouw- en onderhoudskosten die ze met zich meebrengen en staan de graven van armen en rijken er slordig door elkaar geplaatst (23).

De gedachte om een kerkhof te ommuren is oud, niet exclusief Italiaans en ook in onze streken verspreid. De term *campo santo* betekent letterlijk *heilig veld* en het concept is vooral in Italië veelvuldig toegepast. Een parterre met een vierkante, rechthoekige of parallellogramvormige plattegrond wordt langs de vier zijden afgezoomd door wandelgangen en arcaden. Onder deze galerijen staan de graftekens opgesteld. De wanden van de omgevende galerijen kunnen beschilderd zijn met fresco's en in bepaalde gevallen zijn ze verdeeld in grafnissen. Niet zelden bevinden zich onder de galerijen onderaardse gangen waar de lijkkasten boven en naast elkaar worden bijgezet. Enkel de begoede klasse kan zich een graf onder de galerijen permitteren. Minder fortuinlijke burgers moeten het stellen met een eenvoudig kruis op de parterre. In Italië vinden we beroemde *campi santi* te Pisa, Genua, Firenze, Rome, Bologna, Messina en Brescia. Met uitzondering van dat van Pisa zijn het alle 19de-eeuwse begraafplaatsen.

In Duitsland is eveneens een dergelijk voorbeeld van een 19de-eeuws *campo santo* bekend: het kerkhof van München werd gebouwd naar het voorbeeld van Pisa. Een gelijkaardig principe van begraven treft men ook aan in Portugal.

Voor de realisatie van de Mariakerkse galerij staat, zoals reeds eerder vermeld, het *campo santo* van Pisa model. Deze begraafplaats dateert van 1278 naar een ontwerp van Giovanni di Simone (24). Het werd pas in de 15de eeuw voltooid. Di Simone was de bouwmeester (*capomaestro*) van de bouwwerken aan de kathedraal en de architect van het Ospedale di Santa Chiara aan de andere kant van de piazza. Het werd gebouwd om de graven op te vangen die verspreid stonden rond de Dom. Hij ontwierp een kerkhof op een rechthoekige plattegrond omgeven door vier galerijenvleugels. Voor de bouw gebruikt hij hetzelfde witte marmer als hij aan-

gewend had voor de kathedraal en het baptisterium. Het was eerder opgevat als een gesloten ruimte (*cloister*) dan als een *atrium*. De galerijen waren voorzien van rondbogen met gotische maaswerk. De vroegere ramen zijn nu verdwenen. Het waren voornamelijk de adellijke burgers van Pisa die begraven werden onder de marmeren vloeren van de galerijen. In de galerijen zelf werden in de loop der eeuwen gedenktekens geplaatst. Het 'gewone' volk lag begraven in de binnentuin. De binnenmuren van de galerijen waren bedekt met prachtige fresco's daterend uit de 14de en 15de eeuw. Het bekendst zijn deze met de voorstelling van de triomf van de dood, een cyclus van een anoniem Toscaans meester.

Op het kerkhof van Mariakerke wordt een voor ons land vrij unieke poging ondernomen om een écht *campo santo* naar Italiaans model te creëren, alhoewel het die naam nooit officieel heeft gedragen. Veel bekender is immers het Campo Santo van Sint-Amandsberg, dat qua vormgeving niet beantwoordt aan het concept. Dit kerkhof was van bij zijn oprichting bestemd om een elite begraafplaats te worden voor kunstenaars en bemiddelde families. De naam *campo santo* wordt hier dus geassocieerd met een verzamelplaats van illustere personen. Het betreft echter een kerkhof dat zich voor een groot deel situeert op een heuvel en het heeft zodoende niets te maken met het principe van een 'echt' *campo santo*.

HET CAMPO SANTO EN ZIJN TOEKOMST

Het behoud van de Mariakerkse begraafplaats en haar merkwaardige galerij vormt onmiskenbaar een nijpend probleem. Regelmatig verdwijnen waardevolle, 19de- en vroeg 20ste-eeuwse graftekens tengevolge van de wet op de begraafplaatsen van 1971. Ook de galerij vergaat het niet goed. Reeds in 1969 verschijnt in *Het Volk* een artikel dat de alarmbel luidt: "*Kerkhofgalerij te Mariakerke in verval - herstellingswerken dringend nodig*". Het bouwwerk is dan 90 jaar oud. Eind 1969, begin 1970 en later, in 1984, worden de meest noodzakelijke instandhoudingswerken uitgevoerd. Een grondige restauratie is vandaag meer dan ooit een noodzaak geworden.

In de jaren zeventig ondergaan zowel het exterieur als het interieur een diepgaande wijziging. De prachtige neogotische *skyline* gaat verloren door de afbraak van de oude kloostergebouwen achter de galerij. De vervanging van deze volumes door een schaalverbrekend schoolcomplex is betreurenswaardig.

Een neogotisch retabel als grafmonument van de familie Joseph de Hemptinne, door Leopold Blanchaert (foto O. Pauwels)

Bovendien krijgt het interieur van de kapel van de zusters van Onze-Lieve-Vrouw Visitatie een 'moderne' aankleding in beton. De originele ramen worden vervangen door hardgele glastegels.

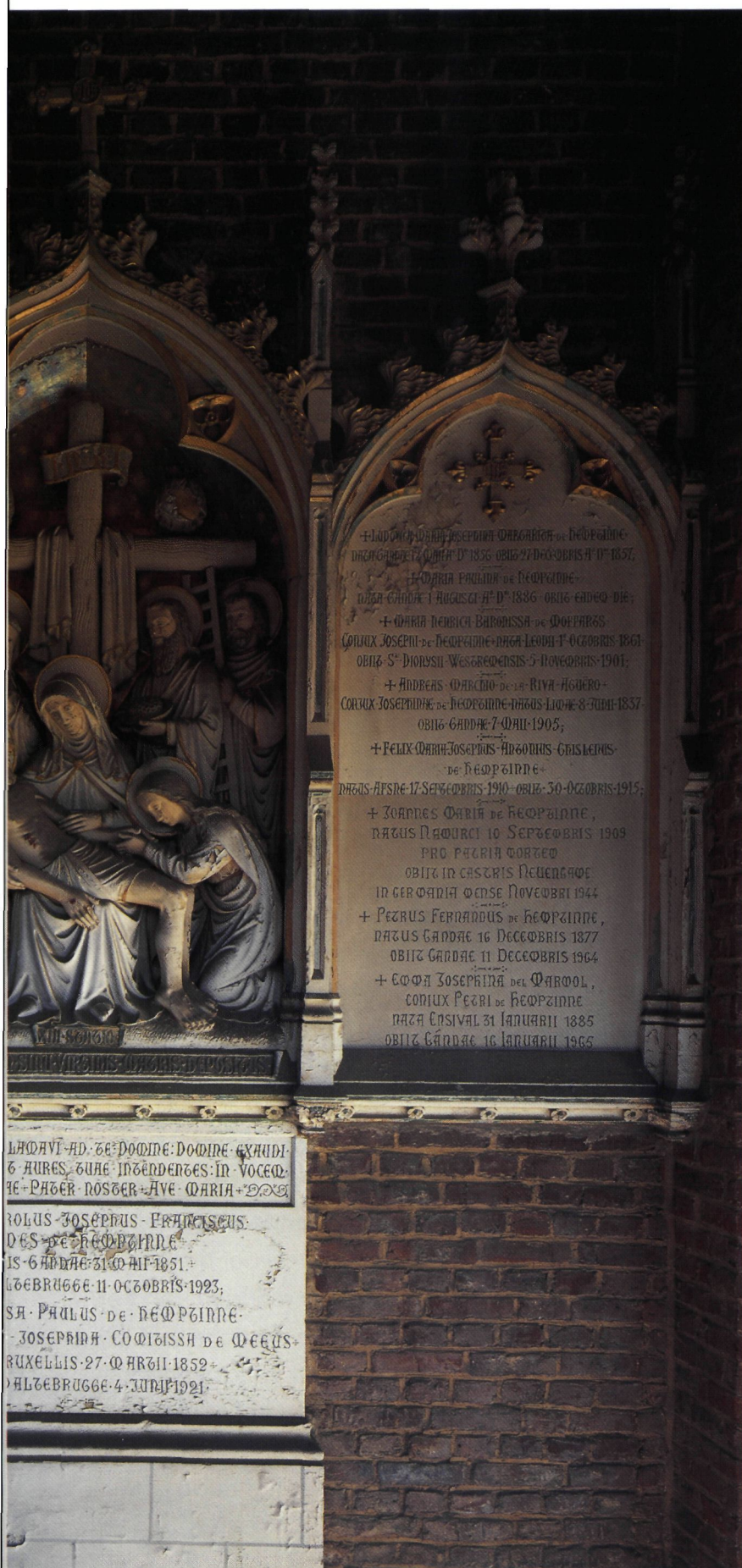
SLOTBESCHOUWING

Baron Jean-Baptist Bethune, de leidinggevende architect en ontwerper van de neogotiek in ons land, ontwerpt in 1873 een gebouw dat perfect de tijdsgeest uitademt. De neogotiek heeft zijn hoogtepunt bereikt en de stijl wordt ideologisch ingeschakeld in het politiek-maatschappelijk hervormingsproject van de ultramontaanse katholieken. Bethune heeft op dat ogenblik reeds de echte doorbraak van deze stroming in ons land gerealiseerd. Zijn ontwerpen leggen de nadruk op de nauwgezette studie van de gotische monumenten uit het middeleeuwse verleden. In Italië wordt hij begeistert door het middeleeuws concept van het 14de-eeuws campo santo. Hij transposeert de idee van een *heilig veld* naar Mariakerke en creëert er een eigen, aan ons land aangepaste vormgeving. Voor de uitvoering kan hij rekenen op zijn vaste medewerkers-vaklieden die via hun leermeester de middeleeuwse techniek en vormtaal hebben leren kennen: aannemer Louis Gildemyn en beeldhouwers Leopold en Leonard Blanchaert. Het wordt een langwerpige en symmetrische galerij die eventueel het volledige kerhof kan omringen. De gotische vormtaal van bijvoorbeeld het verfijnde maaswerk, de spitsbogige raamopeningen, de fresco's en glasramen van de galerijen te Pisa, krijgen van Bethune te Mariakerke een eigen karakter. Hij ontwerpt een 'gedrongen' en 'donkerder' gebouw dan het Italiaanse voorbeeld. Het resultaat is een sobere, regionale uitvoering van vorm en materiaal. Een baksteenbouw waarin de zorg voor de stoffering van vloer tot zoldering konsekwent wordt volgehouden. Uit het geheel spreekt een functionele en rationele conceptie waarin het ornament slechts een ondergeschikte betekenis vervult. De inspiratiebron is middeleeuws en Italiaans. Toch is een onmiskenbaar 19de-eeuws karakter aanwezig. In Bethunes handen wordt het een uitdrukkingsmiddel van de conservatieve, katholieke elite die na haar dood haar status blijvend bevestigd wil zien.

EINDNOTEN

- (1) In 1784 vaardigde de Oostenrijkse keizer Jozef II een decreet uit dat een einde stelde aan het begraven in de kerken en op de kerkhoven in de steden en gemeenten, en dit omwille van de publieke gezondheid die hierdoor in het gedrang werd gebracht. Voortaan moesten nieuwe begraafplaatsen buiten de stadsmuren worden aangelegd.

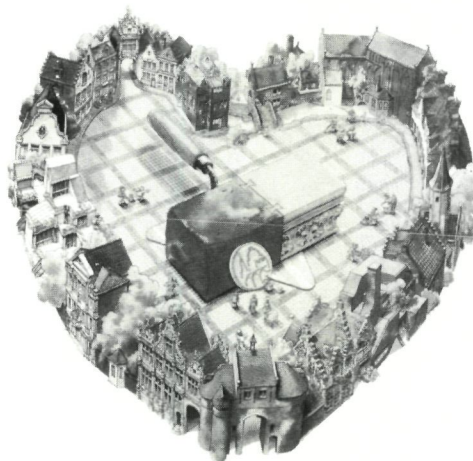

- (2) HEINS M., tome III, 1921-1923, p. 109-111.
- (3) Adolphe Pauli, stadsarchitect, 1820-1895.
- (4) De Westerbegraafplaats bevindt zich aan de Palinghuizen, naast de Brugse Vaart.
- (5) Napoleonisch decreet van 12 juni 1804.
- (6) Henri Bracq, bisschop van Gent vanaf 1864, 1804-1888.
- (7) De Westerbegraafplaats kreeg in de volksmond de naam van geuzenkerkhof.
- (8) Charles de Kerchove, burgemeester van Gent.
- (9) ART J., *Herdens en Parochianen, Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914*. Verhandeling der maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XIV, Gent, 1979, p. 73.
- (10) August van Assche, architect, 1826-1907.
- (11) Bisschoppelijk Archief Gent, Parochie Mariakerke II, nr. 40-123, 1870-1916, nr. 45.
- (12) Jules Helbig, kunstschilder, oudheidkundige, 1821-1906
- (13) HELBIG J., *Le Baron Bethune, fondateur des écoles Saint-Luc: étude biographique*, Rijsel-Brugge, 1906, pp. 206-208.
- (14) Archief Baron Bethune Marke: nr. 06L83/019/002b
- (15) VAN KEMPEN M.T., *De abdijkerk van Dendermonde*, Dendermonde, uitg. F.J. Du Caju, 1920, p. 58.
- (16) Archief Baron Bethune Marke, nr. 06290-098/II
- (17) Joseph de Hemptinne, graaf, industrieel, 1822-1909.
- (18) Sint-Livinus, martelaar, patroonheilige Gent.
- (19) Leopold Blanchaert, beeldhouwer, 1832-1913.
- (20) VAN CLEVEN J., *De graftekens van Baron J.-B. Bethune in Op leven en dood. Het grafmonument*, I.C.C., Antwerpen, 1987.
- (21) Dienstencentrum Mariakerke: gemeentearchief, doos 3, "kerkhof allerlei, ereplein, oudstrijders"
- (22) GEEFS E., in *l'Emulation*, jg. 12, 1887, pp. 37-38; 66-68
- (23) In verband hiermee is het interessant op te merken dat te Laken omstreeks hetzelfde tijdstip (1878) een graf galerij aangelegd wordt door ingenieur Emile Bockstael. Hij schijnt ook de idee gehaald te hebben uit het buitenland. Het betreft hier echter ondergrondse gangen, bereikbaar via trappen en bestaande uit hoge wanden met naast elkaar gemetselde nissen. In deze cellen worden de kisten horizontaal geschoven. Het gebruik van dergelijke galerijen is meteen bijzonder succesvol. Deze onderaardse constructies worden dan bovengronds gemarkeerd door monumentale grafmonumenten. Korte tijd later worden op de begraafplaatsen van Sint-Jans-Molenbeek (1880), Sint-Gillis (1895) en Watermaal-Bosvoorde (1908) zelfs bovengrondse graf galerijen opgericht.
- CELIS M.M., *De graf galerijen*, in *Omtrent het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein in Laken*, Koning Boudewijnstichting en Gemeentekrediet, Brussel, 1995, pp. 47-51.
- (24) COLVIN H., *Architecture and the After-Life*, Londen, Yale University Press New Haven and London, 1991, pp. 364-367.

RESTAURATIE, VAN CONFLICTMODEL TOT VEELZIJDIGE DISCIPLINE: TWINTIG JAAR OMGAAN MET HET CHARTER VAN VENETIË

HEDWIG VAN DEN BOSSCHE

Restauratie moet uitzondering blijven. Dit stelt het Charter van Venetië voorop en er zijn alle redenen toe om dit te beamen. Net als de archeologische opgraving is restauratie van een monument een noodingreep. Maar terwijl bij de opgraving het bodemarchief na de registratie onherroepelijk verloren gaat en het eerder uitzondering is wanneer opgegraven fragmenten als archeologisch park *in situ* bewaard kunnen blijven, moet het monument in de regel na restauratie een maatschappelijk utilitaire functie (blijven) vervullen. De onvermijdelijke aanpassingen daar- toe en de vaak ingrijpende wijze van restaureren maken het monument als historische bron bijzonder kwetsbaar. Harde, maximalistische ingrepen steunen op een lange traditie en kennen een taai bestaan in de restauratie-

praktijk. Het is pas sinds de voorbije twee decennia dat een geleidelijke en naar men hopen mag duurzame kentering valt waar te nemen in het denken en handelen rond het restauratievak, zodat ons monumentaal erfgoed vandaag anders – en behoedzamer – wordt aangepakt dan gedurende de voorbije halve eeuw. De rol die het Bestuur Monumenten en Landschappen in die jaren heeft gespeeld in de confrontatie van de conflicterende visies op het restauratievak en hoe het bestuur beleidsmatig de aanbevelingen van het Charter van Venetië en de notie van de zachte restauratie heeft vertaald naar de verschillende fasen van het restauratieproces – vooronderzoek, restauratie-optie, uitvoering –, is het relaas van een ontwikkeling die in 1971 een bescheiden begin heeft gekend.

1971-1975: EEN MOEIZAME START

Sedert het Monumentenjaar 1975 is het aantal beschermingen merkbaar toegenomen, terwijl het *Decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten* aan het begrip *bescherming* een nieuwe dimensie en inhoud heeft gegeven. Men kan echter niet verhelen dat, zo het aantal beschermingen de eerste jaren in stijgende lijn ging – de onvermijdelijke euforie van een als duurzaam beschouwde inhaalbeweging –, men nadien opnieuw enkele jaren van stagnatie heeft gekend en er zelfs door een toenmalige bevoegde gemeenschapsminister even werd overwogen onvoldoende gemotiveerd geachte beschermingen van de lijst af te voeren. De toekomst zal uitmaken of de gunstige tendens wordt bevestigd die zich de laatste jaren heeft gemanifesteerd in een naar onze eerder bescheiden Vlaamse maatstaven sensationele toename van het aantal beschermingen. Wat de omvang van zijn beschermd bouwkundig erfgoed betreft, geniet Vlaanderen immers niet bepaald de reputatie van koploper te zijn, zodat een inhaalbeweging tegenover de situatie in Nederland ongetwijfeld nog jaren voor de boeg heeft.

Het groeiend aantal beschermde monumenten vergt uiteraard ook een meer intensieve zorg voor hun instandhouding en dit maakt op zijn beurt een aanpassing van het restauratiebudget noodzakelijk. Aanvankelijk was dit zeker niet het geval en bleven enkele over vele jaren lopende omvangrijke restauratieprojecten het leeuwedeel van het budget opsorpen. De laatste jaren werd het budget wat meer op de nieuwe noden afgestemd zodat het efficiënter kon worden gespreid over de respectievelijk in 1991 en 1994 ingestelde restauratie- en onderhoudspremies.

Met de oprichting van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg in 1972 – sedert 1984 Bestuur Monumenten en Landschappen (1) – werd de mogelijkheid gecreëerd om voortaan beleidsmatig het bouwkundig erfgoed systematisch in kaart te brengen, mede door het Decreet van 1976 ook beschermingsprocedures op te starten en op te volgen en restauratiedossiers voor te bereiden en te begeleiden. Voordien lag het zwaartepunt van het beschermings- en restauratiebeleid bij de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, die de minister adviseerde en zich hierbij slechts kon beroepen op de vrij stroeve procedure van de *Wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen*. Ofschoon de Koninklijke Commissie werd bijgestaan door een architect en door *briefwisselende* leden van de provinciale

Commissies, bleef ze met haar schaars bemand secretariaat administratief onvoldoende toegerust. Ofschoon multidisciplinair samengesteld kon tot halfweg de jaren zeventig de autonome Nederlandstalige Koninklijke Commissie niet beschikken over *permanente* krachten om beschermings- en restauratiedossiers voor te bereiden en administratief in goede banen te leiden. Wel kon haar secretariaat in de jaren vóór de oprichting van de Rijksdienst beroep doen op enkele occasionele wetenschappelijke medewerkers, doch deze alsnog zeer precare ontwikkeling werd – zoals nadien ook de Rijksdienst tijdens de eerste jaren van zijn bestaan – door de Commissie als vanouds gevestigde instelling met enige argwaan bekeken (2).

Door de oprichting van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg werd vanaf 1972 het gebrek aan permanent beschikbare kunsthistorische en archeologische deskundigheid stilaan verholpen, werd het werk administratief en op het terrein beter georganiseerd en de opvolging van de beschermingsprocedures en de adviesverlening aan de minister administratief efficiënter gestructureerd. Nadien zou de organisatie van de Rijksdienst nog worden uitgebreid met architecten en gespecialiseerde vakafdelingen.

Van meet af aan werden de kunsthistorici en archeologen van de Rijksdienst, aanvankelijk zonder veel ervaring, op het terrein geconfronteerd met restauratiewerken in uitvoering waarbij alle opties reeds waren vastgelegd. Door hun opleiding was hun taak complementair aan die van de restauratie-architect (3), doch deze zou pas werkzaam blijken bij het opstarten van nieuwe restauratiedossiers. Door de minder gunstige ervaringen ging de Rijksdienst zich tot doel stellen met de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen over de toepassing van het Charter van Venetië te waken en te zorgen voor een (her)waardering van de disciplines die bij de voorbereiding en de opvolging van restauratiedossiers vaak werden verwaarloosd. Met het zorgen voor een betere wetenschappelijke onderbouw van de restauratiedossiers zou tevens worden gewaakt over de naleving van een restauratie-ethiek door te zoeken naar geschikte, zachte restauratiemethoden en -technieken om een verantwoorde keuze van restauratie mogelijk te maken.

POLARISATIE: HARD VERSUS ZACHT RESTAUREREN

Al heel spoedig bleek dat de visie van de monumentenzorger (4) niet overeenstemde met die van de restauratie-architect. Alsof restauratie zich nauwe-

Antwerpen, Hendrik Conscienceplein

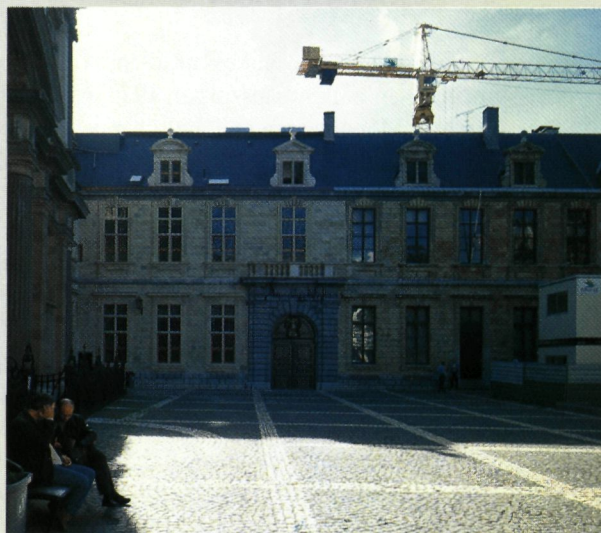
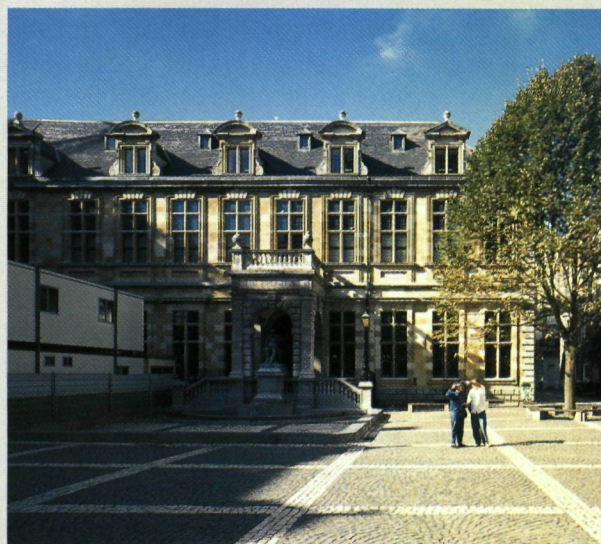
F. Brenders

Het gebouwencomplex rond het Hendrik Conscienceplein te Antwerpen vormt een belangrijk en merkwaardig historisch en bouwkundig geheel. Het gebouw aan de zuidzijde – het *Professiehuis* – werd in 1620 door de Jezuïeten opgericht, het gebouw aan de westzijde – de *Sodaliteit* – volgde in 1622. Het geheel maakte deel uit van een gebouwencomplex van de Jezuïeten, waartoe ook de Sint-Carolus Borromeuskerk behoorde. Na de ontbinding van de Jezuïetenorde in 1773 kregen de gebouwen verschillende functies. Uiteindelijk werd het nog resterende gebouwenbestand in drie delen gesplitst: de westzijde werd ingericht als stedelijke bibliotheek, een deel van de zuidzijde werd pastorie van Sint-Carolus Borromeus en het resterende deel aansluitend bij de kerk werd ingelijfd bij de Handelshogeschool.

De gevels langs het Hendrik Conscienceplein hadden in de loop der tijden weinig wijzigingen ondergaan. De enige ingrijpende wijziging was het verwijderen van de natuurstenen kruisen in de ramen. Voor het overige kreeg de tand des tijds vrij spel en af en toe ging men over tot summier herstellingen waarbij stenen en profielen die te zeer aangevreten waren vervangen of aangevuld werden door imitaties in cement. Deze toestand is nog te zien in het gedeelte dat als pastorie fungeert.

De eerste plannen voor 'moderne' restauratie dateren van 1974 toen de stad Antwerpen begon met de restauratie van het gedeelte van de bibliotheek. In deze periode waren de huidige verhardings- en steenhersteltechnieken weinig gekend en werd er zelfs eerder afwijzend naar gekeken. De restauratie bestond er dan ook in dat alle gevelparement verwijderd werd. De nog 'bruikbare' stenen werden herkap tot een nieuw en egaal oppervlak, de 'onbruikbare' stenen werden vervangen door nieuwe Massangis. De raamomlijstingen die over de totaliteit van de gevel zeer waren aangetast werden volledig vervangen en de oorspronkelijke witstenen kruismonelen werden opnieuw aangebracht. Bij de heropbouw van het parement werden oude en nieuwe stenen bewust door elkaar gemengd wat uiteindelijk resulteert in het huidige patchwork-achtig uitzicht dat zich in de loop der jaren steeds sterker is gaan manifesteren. Het gedeelte van de Handelshogeschool werd gerestaureerd in de periode 1994-1995. De vroegere optie om de kruismonelen opnieuw aan te brengen werd hier doorge-

trokken. Enerzijds had het weinig zin in eenzelfde gebouwencomplex twee verschillende restauratieopties te hanteren, anderzijds waren deze monelen duidelijk betuigd in de iconografie en was hun plaatsing en verhouding nog duidelijk afleesbaar uit de uitbraaksporen in het gebouw. Tot slot mag nog worden aangestipt dat de herplaatsing van de monelen ook vanuit historisch-architecturaal opzicht te verdedigen was. De gebouwen zijn opgericht in een hoogwaardige barokarchitectuur waarbij elke verwijdering van oorspronkelijke elementen enkel als een verarming kan worden aangevoeld. Voor het overige werd resoluut gekozen voor de hedendaagse technieken. Alle stenen werden ter plaatse behouden. De vroegere cementherstellingen en de losse en vergane delen van parement en raamomlijstingen werden verwijderd. Het geheel werd verhard met de daartoe geëigende produkten waarna de raamomlijstingen en het overige profielwerk met steenherstelmortel werden bijgewerkt om opnieuw de

oorspronkelijke vormen te verkrijgen. Het vlakke parement bleef zoveel mogelijk in zijn huidige toestand behouden. Enkel waar delen te ver vergaan waren werden ze met dezelfde mortels bijgewerkt, voor het overige werden verschillen tussen de stenen onderling opgevangen door het verloop van het voegwerk.

Het resultaat is een homogeen geheel dat recht laat wedervaren aan het historisch aspect van behoud en aftakeling. De huidige toestand is een momentopname van deze historische evolutie waarin op reversibele wijze enkele stappen terug werden gezet om de oorspronkelijke luister van het gebouw opnieuw tot leven te brengen.

Het Begijnhof van Hoogstraten

A. Malliet

Iedere beslissing in de monumentenzorg moet zich ten aanzien van het monument bewust zijn van het onderscheid dat er is tussen het gebruiken van een monument – het monument door een behoedzame begeleiding en een begrijpende toewijding een lange toekomst garanderen – en het verbruiken van het monument – door een foutieve ingesteldheid en te hoge verwachtingen het monument beschadigen en opgebruiken – (vrij vertaald naar G. Mörsch).

Zo je wil noem je het eerste de zachte aanpak en het tweede de harde aanpak. Mörsch gaat ervan uit dat het verbruiken van de monumenten, het verlies aan originele materie, vandaag niet meer zoals in het verleden te wijten is aan harde, historiserende restauraties, maar aan de dwingende eis van onze gecommercialiseerde samenleving naar een bestemming voor ieder monument.

In deze maatschappij heeft een onbruikbaar monument geen bestaansreden. Hij stelt daarbij ter overweging: wat is het nut van een ruïne? Toch meent hij dat in het verleden zowel als vandaag menige foutieve benadering van een monument terug te brengen is tot dezelfde oorzaken: overmatig vertrouwen in de eigen inschatting van het wezen van het monument zelf, vooringenomenheid tegenover vele fasen en elementen van de geschiedenis, geldingsdrang van wie oude materie nieuw leven wil inblazen, lichtzinnig geloof in de technische middelen, blindheid of laksheid tegenover vernietigende houdingen van deze tijd...

In dit opzicht is het geen sinecure om één restauratie als lichtend voorbeeld uit te kiezen zondere andere initiatieven te kort te doen. Toch willen wij hier even stilstaan bij de recente restauratie van het Begijnhof van Hoogstraten. Daarbij willen wij vooral op het verschil wijzen met de ingrijpende restauratieplannen die men koesterde in de jaren 1970-1980.

Van de restauratie van het begijnhof van Hoogstraten was reeds in 1979 sprake. De laatste begin was gestorven in 1972 en een belangrijk deel van de begijnhofhuizen stond leeg en werd gebrekkig onderhouden. De restauratieplannen van het O.C.M.W. en later de Turnhoutse Maatschappij voor de Huisvesting zijn nooit tot uitvoering gekomen. Ze gingen ervan uit dat het uitzicht van de huizen behouden bleef doch dat de woningen inwendig aan de 'moderne' levensstijl zouden moeten worden aangepast. Naast het inbrengen van keukens, sanitair, verwarming en electriciteit werd de ruimtelijke indeling herdacht. De rechte gangen van de voor- naar de achterdeur, de gescheiden kamers, menige kelders met opkamers, vele trappen, ingebouwde kasten, pompstenen, haarden en binnendeuren zouden aan een "open moderne" leefruimte worden opgeofferd. Alle buitenmuren zouden moeten geïsoleerd en aan deze isolatiewoede zouden uiteraard ook de oude ramen met houten roedenverdeling en enkele beglazing ten offer vallen. Dit om nog te zwijgen van het lot dat voor de terracotta en cementen tegelvloeren, de stucplafonds en de binnenbepleistering in het verschieft lag. Deze restauratie ging, mede wegens een gebrek aan middelen, niet door. In 1984 werd het begijnhof erkend als herwaarderingsgebied en in 1988 werd het ten slotte overgedragen aan de gemeente. De gemeente zocht op haar beurt naar een oplossing.

Met Jef Martens als woordvoerder verschijnt in 1992 een groep Hoogstratense bewoners ten tonele. Zij brengen de nodige fondsen bijeen en stellen zich als vzw *Het Convent* kandidaat om de restauratie van het begijnhof op zich te nemen via een erfpachtovereenkomst. Deze mensen uit Hoogstraten en Wortel zien met leden ogen al enkele jaren het begijnhof vervallen. Ze zijn van mening dat de gemeente het begijnhof niet mag ontvreemden en willen elke vorm van speculatie met dit gemeenschapsbezit tegengaan. Zij willen een correcte restauratie en bovenal achten zij dit begijnhof nog perfect bewoonbaar. Op 29 juni 1992 beslist de gemeenteraad dat de vzw *Het Convent* de erfpacht voor 99 jaar krijgt toegewezen.

Het Convent sluit een ondererfpacht met zijn 34 leden, en slaagt er wonderwel in de 34 huizen van het begijnhof onder zijn leden te verdelen. Ieder lid verbindt er zich toe het hem toegewezen pand te restaureren.

Het Convent restaureert met een dubbele premie de gemeenschappelijke delen, de muren, kapelletjes en pompen evenals de 3 huizen, waarin het Alfred Ost-museum wordt ondergebracht. De individuele erfpacht-

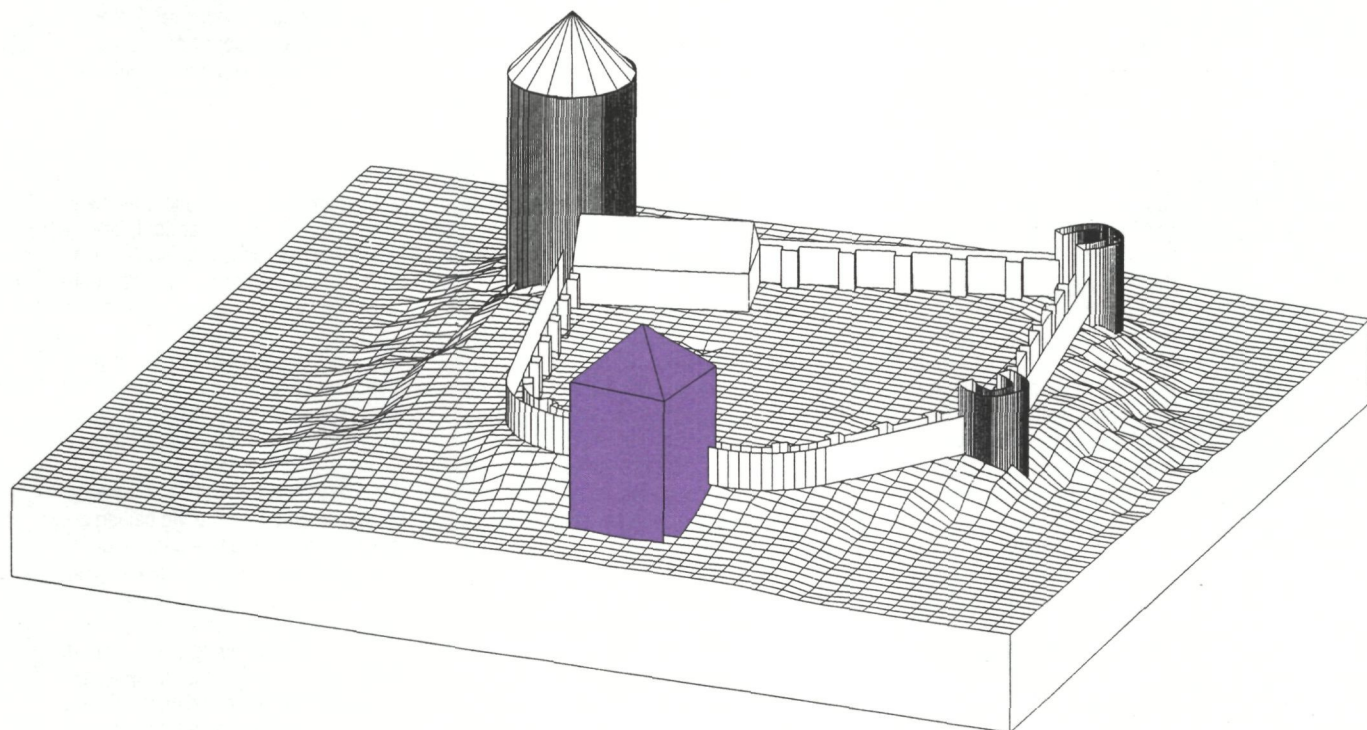
houders restaureren de huizen onder toezicht van de vzw en de coördinerende architect Herman Adriaenssens. In samenwerking met historici werd begonnen met een uitgebreide voorstudie. Behalve een bouwhistoriek van het begijnhof en van de verschillende panden, hield deze ook een beschrijving en een inventaris van alle waardevolle, te behouden interieurelementen in. Iedere bouwheer is daarna vrij in de keuze van een architect die hem bij de restauratie van zijn pand bijstaat. Deze werkwijze laat een zekere diversiteit in de aanpak van de verschillende huizen toe: waar de ene een nieuwe inbreng in zijn woning niet schuwt, restaureert de andere minutieus. *Het Convent* ziet echter toe op het behoud van alle waardevolle elementen en daardoor blijft het toch in grote mate één restauratie.

De restauratie van het begijnhof wordt ook niet aan één bouwonderneming toegewezen. Iedere erfpachthouder beslist vrij of de werken door één of meerdere aannemers worden uitgevoerd. Het gonst er dan ook van de bedrijvigheid. Er wordt heel wat overleg gepleegd, ervaringen en goede raad uitgewisseld. Er wordt heel ambachtelijke gewerkt. Gevels worden met kalkmortel gesausd en witgekalkt, voegwerk wordt met een fijne dagstreek afgewerkt. Oude pannen worden herlegd, hier en daar wordt een miniscuul dakvlakraam ingewerkt. Oud schrijnwerk wordt maximaal bewaard. Is een raam te zeer aange-tast dan wordt het hermaakt naar oorspronkelijk model. Bijna overal

M&L BINNENKRANT

Nr. 76
Bijlage bij
M&L 14/6
nov.-dec.
1995

Hypothetische
reconstructie van de
bouvvolumes van het
laat-middeleeuws
kasteel
(uit: de Burcht
te Londerzeel)

Buitenkrant

CHARTER VAN VENETIE

Internationaal Handvest voor behoud en restauratie van monumenten en stads- en dorpsgezichten. Goedgekeurd op het 2de Internationale Congres van Architecten en Technici op het gebied van de monumentenzorg van 25-31 mei 1964 te Venetië. Aanvaard door ICOMOS in 1965

Historische monumenten en stads- en dorpsgezichten zijn dragers van informatie uit het verleden. Zij vormen het historisch erfgoed dat een levende geschiedenis is van een eeuwenlange traditie van de mensheid. Er is een groeiend besef dat het behoud van dit erfgoed een gezamenlijke verantwoordelijkheid is. Het is een plicht deze monumenten en stads- en dorpsgezichten in alle rijkdom en oorspronkelijkheid aan toekomstige generaties over te dragen.

Het is van essentieel belang dat de beginselen die de leidraad moeten vormen voor bescherming en restauratie van monumenten in internationaal verband worden aanvaard. Elk land is verantwoordelijk voor de toepassing van deze beginselen binnen zijn eigen cultuur en tradities.

Het handvest van Athene uit 1931, dat voor de eerste keer deze beginselen gaf, heeft bijgedragen aan een uitgebreide internationale beweging.

Deze beweging heeft met name geleid tot nationale documenten, tot activiteiten van ICOM (*International Council of Museums*) en UNESCO en de oprichting door deze laatste van ICCROM (*Internationaal Centre for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property*).

Toenemende bewustwording en een kritische opstelling hebben zich gericht op steeds complexere en sterk uiteenlopende problemen. Daarom wordt het tijd de beginselen van het Handvest te herzien en de reikwijdte ervan in een nieuw document te vergroten.

Definities

Artikel 1

Het begrip historisch monument omvat niet alleen de architectonische schep-

ping als zelfstandig object, maar ook stads- en dorpsgezichten als uitingen van een bijzonder cultuurpatroon, als voorbeelden van een kenmerkende ontwikkeling of een historische gebeurtenis. Het omvat niet alleen grote artistieke scheppingen, maar ook eenvoudige objecten die in de loop van de tijd een culturele betekenis hebben gekregen.

Artikel 2

Voor het behoud en de restauratie van monumenten dient een beroep te worden gedaan op alle wetenschappelijke en technische kennis, die kan bijdragen aan het bestuderen en veiligstellen van het cultureel erfgoed.

Artikel 3

Het behoud en de restauratie van monumenten is niet alleen gericht op bescherming als kunstwerk, maar ook als historische bron.

Behoud

Artikel 4

Het behoud van monumenten vereist op de eerste plaats regelmatig onderhoud.

Artikel 5

Voor het behoud van monumenten is het altijd gewenst daaraan een maatschappelijk nuttige bestemming te geven. Een dergelijke bestemming mag echter niet de indeling en decoratie van de gebouwen aantasten. Slechts binnen deze grenzen mag een aanpassing aan de ontwikkeling van gebruikseisen worden overwogen en toegestaan.

Artikel 6

Het behoud van een monument houdt ook in het behoud van een overeenkomstige schaal van de naaste omgeving. Indien de oorspronkelijke omgeving nog bestaat dient deze te worden gehandhaafd en elke afbraak of verandering, die de bestaande verhoudingen in bouwmassa en kleurstelling zou aantasten, moet worden verboden.

Artikel 7

Het monument kan niet worden los gezien van zijn historische en ruimtelijke context. Daarom kan een gehele of gedeeltelijke verplaatsting slechts worden aanvaard indien het voortbestaan dit vereist, of wanneer zeer dringende redenen van nationaal of internationaal belang dit rechtvaardigen.

Artikel 8

Gebeeldhouwde, geschilderde of andersoortige decoraties die een geïntegreerd onderdeel uitmaken van het monument, mogen slechts verwijderd worden, indien dit de enig denkbare mogelijkheid tot behoud is.

Restauratie

Artikel 9

Restauratie moet uitzondering blijven. Het doel is de esthetische en historische waarden van het monument te behouden en zichtbaar te maken. Restauratie moet gebaseerd zijn op eerbied voor het oude materiaal en de authentieke documenten. Het restaureren houdt op, daar waar het vermoedelijke herstellingen betreft en de hypothese begint; elke om esthetische of technische redenen als onvermijdelijk erkende aanvulling moet de architectonische compositie respecteren en een eigentijds karakter dragen. Elke restauratie moet worden voorafgegaan en begeleid door archeologisch en historisch onderzoek van het monument.

Artikel 10

Indien voor de consolidering van een monument de traditionele technische middelen niet toereikend blijken te zijn, mag een beroep worden gedaan op alle moderne conserverings- en constructiemethoden, waarvan de doeltreffendheid wetenschappelijk is aangetoond en door de ervaring is verzekerd.

Artikel 11

Aangezien met restauratie geen eenheid in stijl wordt nagestreefd, moeten alle waardevolle toevoegingen die in verschillende perioden aan het monument zijn gedaan, worden geëerbiedigd.

Als aan een bouwwerk lagen uit verschillende tijdsperiodes te onderscheiden zijn, is het zichtbaar maken van een oudere situatie slechts bij uitzondering gerechtvaardigd.

Voorwaarde is dan dat de te verwijderen onderdelen van gering belang zijn, de zichtbaar gemaakte oudere toestand van grote historische, archeologische of esthetische waarde is en de huidige staat daarvan van voldoende kwaliteit om de ingreep te rechtvaardigen. De beoordeling van de waarde van deze elementen en de beslissing over de verwijdering hiervan mogen niet alleen afhangen van de met de restauratie belaste ontwerper.

Artikel 12

De onderdelen die de verdwenen gedeelten moeten vervangen dienen op harmonieuze wijze in het geheel opgenomen te worden. Deze moeten echter duidelijk van de originele gedeelten te onderscheiden zijn zodat er geen vervalsing optreedt van de artistieke en historische informatie.

Artikel 13

Toevoegingen kunnen slechts aanvaard worden zover ze de belangrijke onderdelen van het gebouw respecteren en het traditionele kader, het evenwicht in de compositie en de relatie met de omgeving niet verbreken.

Monumentale stads- en dorpsgezichten

Artikel 14

Monumentale stads- en dorpsgezichten vereisen speciale aandacht teneinde bij sanering, inrichting en exploitatie het behoud van waarden te kunnen verzekeren. Voor het uitvoeren van conserverings- en restauratiewerken dient men zich in deze gebieden te houden aan de in bovenvermelde artikelen genoemde uitgangspunten.

Opgravingen

Artikel 15

Opgravingswerkzaamheden moeten uitgevoerd worden overeenkomstig de wetenschappelijke normen en voldoen aan de in 1965 door de UNESCO aangevaarde "Aanbeveling betreffende de bij archeologische opgravingen toe te passen internationale principes".

De inrichting van ruïnes, de permanente bescherming ervan, het beheer van architectonische onderdelen en opgegraven voorwerpen, dienen verzekerd te zijn van de noodzakelijke maatregelen. Voorts dient alles in het werk te worden gesteld om de aard van het opgegraven monument te verduidelijken zonder echter aan zijn betekenis afbreuk te doen.

Elke reconstructie is echter bij voorbaat uitgesloten; enkel opbouw met aanwezig resten (zogenaamd anastylose) kan worden toegestaan. De aanvullende materialen, die nodig zijn om een goed behoud van het monument te verzekeren en om de samenhang van de vorm te herstellen, moeten steeds herkenbaar zijn en tot een minimum worden beperkt.

Documentatie en publikatie

Artikel 16

De werkzaamheden voor behoud, restauratie en opgraving moeten steeds worden begeleid door een nauwkeurige documentatie in de vorm van analytische en kritische rapporten, geïllustreerd met tekeningen en foto's. Alle fasen van ontgraving, consolidatie, herbouw en integratie, alsmede de technische en formele bijzonderheden die zich gedurende het werk voordoen, moeten worden vermeld. Deze documentatie moet worden ondergebracht in het archief van een openbare instelling en ter beschikking staan aan onderzoekers.

Publikatie van de documentatie is aan te bevelen.

BEWAREN, MAAR HOE? BEDENKINGEN BIJ DERTIG JAAR CHARTER VAN VENETIË.

Naar aanleiding van dertig jaar Charter van Venetië werd op 17 februari in beperkte kring een voorbereidende studiedag georganiseerd te Breda door Icomos Vlaanderen en Nederland. De voorgestelde bedenkingen van Luc Verpoest hebben blijkbaar de discussie omtrent conservatie en restauratie opnieuw op gang gebracht zoals blijkt uit het artikel van Hedwig Van den Bossche in dit M&L-nummer. Deze tekst van de lezing wordt hier dan ook ter informatie en vervollediging in extenso afgedrukt, samen met de geactualiseerde vertaling van het Charter.

Het Charter van Venetië is dertig jaar geleden tot stand gekomen binnen een specifieke context, wat de stand van de architectuur (waarover straks meer) en van de kunst- en architectuurgeschiedschrijving betreft. De modernistische geschiedschrijving van Nikolaus Pevsner en Siegfried Giedion – ter verdediging van het programmatische modernisme, "*history with a dagger*" – kwam in de jaren zestig onder vuur. De kritiekloze operationaliteit ervan werd definitief blootgelegd in de geschriften van Manfredo Tafuri. Henry Russell Hitchcock (die in 1932 mee de tentoonstelling *The International Style* organiseerde, met Philip Johnson) publiceerde in 1958 een eerste objectieve geschiedenis (een archeologie) van de moderne

19de- en 20ste-eeuwse architectuur (*Architecture, nineteenth and twentieth centuries*) en in dezelfde periode publiceerde Leonardo Benevolo zijn *Storia dell' architettura moderna* (uit 1960). De Moderne Architectuur behoorde nu definitief tot de geschiedenis, was klaar om historische monumenten te leveren, maar men kan terecht de vraag stellen of men zich toen in de monumentenzorgwereld reeds zorgen maakte over de monumenten van de Jonge Bouwkunst. Het is in het Charter geen aandachtspunt, lijkt als problematiek afwezig. Over vijf jaar is de Moderne architectuur van de 20ste eeuw de architectuur van vorige eeuw geworden. Is het Charter van Venetië een bruikbare leidraad voor bescherming en restauratie van monumenten van de Moderne Beweging? Het verwondert mij enigszins dat dit niet expliciet een thema is van deze ICOMOS-studiedag. Ik wil hierbij uiteraard graag verwijzen naar wat de internationale vereniging DOCOMOMO onder leiding van Hubert-Jan Henket op dit vlak in de voorbije vijf jaar heeft gerealiseerd, en dat voluit onze aandacht vraagt. Het Charter van Venetië en de Moderne, Hedendaagse, Eigentijdse Architectuur: het leidt tot een mijns inziens belangrijk en moeilijk discussiepunt binnen de huidige monumentenzorg. Het Charter werd goedgekeurd vijf jaar na het opheffingscongres in Otterlo in 1959 van de *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne* (CIAM), waarvan de oprichting dertig jaar eerder de institutionalisering van de Moderne Beweging inluidde en zo, vóór en na de Tweede Wereldoorlog, de architectuur en stedenbouwkundige praktijk ingrijpend stuurde. In de late jaren vijftig formuleerde een jonge garde van architecten en stedenbouwkundigen – zoals Giancarlo de Carlo, Peter Smithson, Aldo van Eyck, Team X – nieuwe architectuur- en stedenbouwkundige denkbeelden ... architectuur en stedenbouw met een menselijk gezicht (tegenover de soms autoritaire abstracties van een gedegenereerd soort naoorlogs laat-modernisme van overheden en bouwpromotoren), ... opvattingen met een uitgesproken belangstelling voor de architectuurgeschiedenis, voor de complexe context van de historische stad, die dezelfde administratieve en commerciële geesten uitermate verstoring vonden voor de uitvoering van hun snode plannen, slechts versmalde, gebanaliseerde en gecommercialiseerde toepassingen

van de in wezen rijke, want met geschiedenis geladen denkbeelden van de oorspronkelijke Moderne Beweging: je kan het werk van Le Corbusier niet begrijpen zonder zijn verhouding tot de klassieke traditie (het Parthenon noemde hij van een perfectie *"als van gepolijst staal"*) of het werk van Ludwig Mies van der Rohe, zonder het neoclassicisme van Karl Friedrich Schinkel of de stedsbouw van Ernst May in Frankfurt zonder de historische stadsstructuur ervan.

Jonge architecten van de naoorlogse periode – die met het gedachtengoed van deze meesters werden opgeleid – herontdekken de fundamentele noodzaak aan monumenten. De in dat opzicht fundamentele tekst uit 1943 van Siegfried Giedion, Fernand Léger en José Luis Sert, *Nine points on monumentality*, is de inspiratiebron geweest voor het achtste CIAM-congres in Hoddesdon, Engeland in 1951 (met als thema *The core of the city*, het hart van de stad) en voor de verdere discussies, die tenslotte leidden tot het einde van CIAM en de overwinning van Team X in 1959. Het denkwerk werd verdergezet in de jaren zestig door figuren als Aldo Rossi en de Venetiaanse school, Giorgio Grassi, Saverio Muratori, Vittorio Gregotti ..., die een architectuurtheorie ontwikkelden als het ware vanuit de architectuurgeschiedenis, met een uitgesproken aandacht voor de historische stad, en zoals eerder Le Corbusier en Mies, voortdurend op zoek naar ... het monumentale. Ik citeer drie punten uit de tekst van Giedion, Sert en Léger uit 1943 (in Nederlandse vertaling uit: Kenneth Frampton, *Moderne architectuur: een kritische geschiedenis*, Nijmegen/Leuven, 1988), twintig jaar voor het Charter van Venetië:

"1. Monumenten zijn menselijke herkenningstekens, door mensen gecreëerd als symbool voor hun idealen, doelen en handelingen. Zij zijn bedoeld om de tijd waarin ze zijn ontstaan te overleven, en vormen een erfgoed voor toekomstige generaties. Zo vormen zij een verbindings-schakel tussen het verleden en de toekomst.

2. Monumenten drukken de hoogste culturele behoeften van de mens uit. Zij behoren het eeuwige verlangen van het volk te bevredigen om de collectieve kracht in symbolen te vertalen. De meest vitale monumenten zijn die welke het voelen en denken van deze collectieve kracht – het volk –

tot uitdrukking brengen

3. In de voorbije honderd jaar heeft een waardevermindering van de monumentaliteit plaatsgehad. Dat wil zeggen dat het aan formele monumenten of architectonische voorbeelden heeft ontbroken; maar de zogenaamde monumenten van recente datum zijn, op een enkele uitzondering na, lege huizen geworden. Zij vertegenwoordigen in geen enkel opzicht de geest en het collectieve gevoelsleven van de moderne tijd".

Het is mijns inziens in relatie tot de eigentijdse architectuur, tot deze specifieke architectuurhistorische context van de jaren zestig – van de eigentijdse architectuurtheorie en -praktijk en van de architectuurgeschiedschrijving dertig jaar geleden – dat het ontstaan van het Charter van Venetië vandaag moet gelezen worden en zou kunnen geëvalueerd worden. Was de eigentijdse architectuurontwikkeling wel doorgedrongen tot dit cenakel van de monumentenzorg? Is het Charter overigens niet het produkt van de 'architecten en technici op het gebied van de monumentenzorg', in vergadering in Venetië in 1964? En zou het in dat opzicht ook niet de moeite lonen de samenstelling en achtergronden te onderzoeken van de commissie onder leiding van Piero Gazzola en Raymond Lemaire die de uiteindelijke redactie ervan hebben verzorgd. Wat was de verhouding tussen architecten en architectuurhistorici? Raymond Lemaire, die een belangrijke rol speelde in de redactie van het Charter, was in het spoor van zijn oom, kanunnik Lemaire, een specialist in de geschiedenis van de romaanse en gotische bouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden, maar had blijkbaar ook een uitgesproken belangstelling voor de ontwikkeling van een eigentijdse moderne architectuur, zowat in de geest van Team X. De relatie architecten-historici lijkt mij vandaag een cruciaal probleem binnen de monumentenzorg (ik heb de Belgische/Vlaamse situatie voor ogen, maar ik veronderstel niet dat het hier om een spijtige uitzondering gaat). Het is dit punt dat ik verder wil ontwikkelen: het heeft uiteindelijk met divergerende opvattingen over monumenten en monumentenzorg te maken, een statisch versus een dynamisch concept. Behoud, bewaren van monumenten is het uitgangspunt van de monumentenzorg. Een monument is esthetisch en

historisch belangrijk en dus waardevol, de moeite dus om te bewaren. "Wat bewaren?" is geen eenvoudig te beantwoorden vraag omdat esthetisch en historisch belang (de redenen voor het bewaren) met de tijd veranderen (anders ingeschat worden, gewaardeerd worden) en ook omdat monumenten doorgaans verschillende lagen van soms even groot esthetisch en historisch belang vertonen. De moeilijkste vraag en de meest cruciale vraag is dan ook: hoe bewaren? Bewaren, maar hoe? Hoe op meest effectieve wijze een monument bewaren zodat zijn esthetisch en historisch belang (belangen, waarden) optimaal kan (kunnen) overgedragen worden, ... ook in onvermijdelijk en soms radicaal veranderende omstandigheden.

Blijkbaar zijn oude, historische gebouwen, met een reeds grote historische en esthetische gelaagheid (getekend door de tijd), in staat hier en nu nog steeds van betekenis te zijn, ook al leven we helemaal niet meer in de maatschappij die het gebouw tot stand bracht en/of in de opeenvolgende maatschappijen die zijn verdere bestaan hebben begeleid, .. niettegenstaande de voortdurende *"Umwertung aller Werte"*. Niet zozeer waardering dan wel de voortdurende herwaardering is dan ook de essentie én het fundamentele probleem van de monumentenzorg. Het is ondenkbaar gebouwen eens en voor altijd, definitief te bewaren, te beschermen, voor altijd af te schermen... als statische, nu levensloze objecten, die ooit wel een relevante, levende betekenis hadden voor de maatschappij waarin ze tot stand kwamen, maar nu slechts stille, werkloze getuigen zijn van dit verre historische of kunsthistorische verleden dat voor altijd voorbij is. We stellen immers vast dat gebouwen, sinds hun oorspronkelijke ontstaan, wel degelijk telkens opnieuw, in steeds veranderende omstandigheden, het onderwerp zijn geweest van herwaardering (monumenten hebben, zoals artikel 1 van het Charter zegt, *"culturele betekenis gekregen in de loop van de tijd..."*). Deze voortdurende herwaardering is niet alleen terug te vinden in de vele geschriften van allerlei soort die het gebouw sinds zijn ontstaan hebben begeleid, maar zijn ook aan het gebouw zelf af te lezen: voortdurend heeft men (architecten) architecturaal op het gebouw ingegrepen, om het gebouw telkens opnieuw binnen de eigentijdse waardenschalen, een ade-

quate, werkzame plaats te geven, te laten functioneren... . Steeds opnieuw is er daarom een architecturale laag aan toegevoegd, een zoveelste nieuwe presentatie en interpretatie van de eerdere, historische lagen. Steeds opnieuw is de betekenis van het monument, binnen steeds veranderende omstandigheden, her-dacht (monumenten hebben toch met herdenken te maken...). Oude betekenissen werden telkens opnieuw zichtbaar gemaakt en zo werden ook nieuwe betekenissen toegevoegd. Zo verkreeg het gebouw vele lagen van betekenissen die in de harde schrijf ervan, hun vele lagen architectuur, werden opgeslagen.

Een 'beschermd' monumentenzorg, die slechts de materiële conservatie van het object, in zijn zogenaamde oorspronkelijke (authentieke) toestand of toestanden nastreeft, wat neer komt op een bevrozing van de huidige toestand (een statische, archivalische monumentenzorg), volstaat niet.

We zijn immers nog niet aan het einde van de geschiedenis toe. Een monument heeft zijn periode van ontstaan juist overleefd omdat men het verder telkens opnieuw de moeite waard vond er nog een laag aan toe te voegen door er bewust architecturaal op in te grijpen. Zo werd het monument in leven gehouden. Het vereist een 'dynamische' monumentenzorg die ervoor waakt en zorgt dat het monument ook vandaag en morgen nog binnen de onvermijdelijk veranderende omstandigheden – de wereld rond het monument staat niet stil – kan blijven werkzaam zijn, betekenissen kan blijven overdragen, betekenissen kan blijven opnemen.

Bewaren, maar hoe? De laatste vraag is nog niet beantwoord, en ze wordt het ook niet echt in het Charter.

Wat er wel staat getuigt van een vrij statische, beschermende monumentenzorg die wel een aantal behoudende voorschriften inhoudt maar er blijkbaar vanuit gaat dat 'behoud op zich' volstaat. Slechts op twee plaatsen maakt men zich zorgen om het 'hoe?' van het bewaren. In artikel 5 wordt gesteld dat het *'voor het behoud van monumenten altijd gewenst is daaraan een maatschappelijk nuttige bestemming te geven'*. Bestemming wordt hier vrij eng functionalistisch gezien (het gaat over 'gebruikseisen'), vreemd als men ziet hoe architecten op dat ogenblik – in de jaren zestig – dit functionalistische denken (van het naoorlogse, late modernisme) radicaal

trachten te overstijgen en meer aandacht besteden aan de 'maatschappelijke-betekenisfunctie', wat met betrekking tot architectuur in het algemeen en monumenten in het bijzonder als essentieel wordt aangevoeld.

"Een maatschappelijk nuttige bestemming" – die voor het behoud gewenst is – (art. 5) dient mijns inziens dan ook begrepen te worden als een toe te voegen *"maatschappelijk nuttige betekenislaag"*. In artikel 9 wordt gesteld dat de *"historische en esthetische waarden van het monument moeten zichtbaar gemaakt worden"*, met name door restauratie, zij het dat dit *"uitzondering moet blijven"*. Hoe in de andere gevallen, in de meeste gevallen dus, deze waarden 'zichtbaar maken' – het hoe van het bewaren – blijft nagenoeg onbesproken. In elk geval is hiervoor een architecturale behandeling, architectuur onvermijdelijk, noodzakelijk zelfs (dat leert de geschiedenis van het monument zelf, zoals ik aantoonde), maar architectuur wordt in het Charter slechts als nietszeggende 'toevoegingen' (art. 13) getolereerd *"voor zover ze het traditionele kader, het evenwicht in de compositie en de relatie met de omgeving niet verbreken"*. dit soort beschermende, statische volstaat dus niet.

Monumenten hebben mijns inziens immers steeds opnieuw nood aan nieuwe architectuur, aan een steeds nieuwe architecturale aanpak of omkadering, zoals ook kunstwerken in een museum voortdurend een heraanpassing vragen van de omgeving waarin ze getoond worden, om met name de overdracht van hun betekenisinhoud in de voortdurend veranderende maatschappelijke condities optimaal te kunnen realiseren: nieuwe lijsten, nieuwe verlichting, nieuwe opschriften, nieuwe wanden, een nieuwe ruimte, een nieuw museum... . We moeten op deze wijze monumenten of fragmenten ervan voortdurend anders omringen. Zo vervaagt tenslotte de grens tussen monumentenzorg en architectuur, wordt monumentenzorg een architectuurprobleem, een essentieel onderdeel overigens van het architecturaal omgaan met de gebouwde omgeving. Monumenten hebben steeds opnieuw behoefte aan architecturale ingrepen – op het gebouw of zijn omgeving – die het gebouw kunnen actualiseren, telkens opnieuw de betekenissen ervan kunnen verwerklijken.

Artikel 11 houdt overigens de mogelijkheid in van een vrij verregaande

architecturale ingreep op een monument. Er worden namelijk onder andere esthetische gronden aanvaard om het verwijderen van *"onderdelen van gering belang"* te verantwoorden om *"een oudere en meer waardevolle zichtbaar te maken"*. Het toevoegen om dezelfde esthetische redenen van een nieuwe laag – die belangrijk zou kunnen zijn voor het effectief overdragen, zichtbaar maken van de oude betekenissen van het monument in een veranderde context – lijkt echter minder evident, ook al kan zo mede de historische materie waarin het *"historische en archeologisch belang"* ligt opgeslagen (meer én minder waardevolle lagen) als dusdanig bewaard blijven. Wat men in toenemende mate vaststelt is dat men (en ik bedoel hier de historici voor wie de archivalische bewaring van de historische bron een noodzakelijke én voldoende voorwaarde is), dit soort esthetische keuzes – voor een oudere of voor een nieuwe laag – niet langer kan of wil maken, ze eigenlijk overbodig vindt. Het is op dit vlak dat architecten en historici uiteindelijk een dovemansgesprek lijken te voeren. Kunsthistorici zijn niet vanzelfsprekend goede museumdirecteuren. Geldt dit ook voor architectuurhistorici en het bewaren van monumenten? In elk geval is het vertrouwen tussen historici en architecten zoek. Het is mijns inziens in de 19de eeuw wel anders geweest (en niet altijd is 'historisch materiaal' verdwenen, wat men de 19de-eeuwse restaurateurs misschien al te generaliserend verwijt). Er is in het voorbije decennium heel wat grondig, degelijk onderzoek verricht met betrekking tot de 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse monumentenzorgpraktijk. Ik denk aan de baanbrekende studie van W.F. Denslagen (*Omstreden herstel*, 1987), het proefschrift van Herman Stynen uit 1990 over de Belgische Koninklijke Commissie voor Monumenten sinds de oprichting in 1835 tot 1930, het proefschrift van Ineke Pey (*Herstel in nieuwe luister*, 1993) (klinkt daar een positievere appreciatie door, is het 19de-eeuwse herstel niet langer omstreden?), en het proefschrift van Wies van Leeuwen over de restauratiepraktijk en -opvattingen van Pierre Cuypers (*De maakbaarheid van het verleden*, 1995). Het november-decembernummer 1994 van het Vlaamse monumentenzorgtijdschrift *Monumenten en Landschappen* was heel gewijd aan Joseph Schadde, in het bijzonder ook aan zijn monumen-

tenzorgpraktijk in de periode 1853-1869 als provinciaal architect voor het arrondissement Mechelen (*Joseph Schadde 1818-1894: academicus en historiserend bouwmeester in de tweede helft van de 19de eeuw*). Het artikel van Veerle Meul is het resultaat van een verhandeling aan het Departement Kunstwetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven. Er is dus materiaal genoeg voorhanden om vanuit deze stilaan goed gedocumenteerde visie en evaluatie van de 19de-eeuwse monumentenzorg (en van de 19de-eeuwse architectuurgeschiedenis in het algemeen) het Charter van Venetië te ontdoen van een zekere anti-19de-eeuwse monumentenzorg houding (het Charter of Viollet-le-Duc), die zich met name manifesteert in een apert wantrouwen tegenover de architect-ontwerper. Men kan zich - vertrekkende van een ernstige herwaardering van het werk van de 19de-eeuwse architecten-restaurateurs - bijvoorbeeld afvragen waarom in de laatste zin van artikel 11 alleen de ontwerper gevisieerd wordt (hij mag niet alleen beslissen over het verwijderen van historische materie, met welk recht zou de architectuur-historicus of wie dan ook dat wel mogen,). Architecten zijn overigens (en uiteraard in de beste gevallen: Francesco Venezia, Carlo Scarpa, Rafael Moneo, Giorgio Grassi) uitstekend in staat "*esthetische waarden*" van het bestaande gebouw te beoordelen, een nieuwe esthetiek toe te voegen met behoud overigens (een primordiale noodzaak!) van de archeologische materie waarin het historische belang dan ook opgeslagen kan blijven en - wat tenslotte essentieel is - zo (door een nieuwe architecturale of stedenbouwkundige omlijsting) ook toegankelijk, verstaanbaar, betekenisvol kan blijven en zelfs betekenisvoller kan worden

Luc Verpoest

VERKLARING VAN BRUGGE

Zesendertig Europese deskundigen die al 20 jaar meewerken aan het Technisch Samenwerkings- en Bijstandsprogramma van de Raad van Europa, zijn op 12 en 14 juni 1995 bijeengekomen te Brugge. Op basis

van hun ervaring hebben ze niet alleen getracht het programma te evalueren, maar ook bedenkingen te formuleren in verband met het patrimoniumbeleid in het Europa van vandaag. Ze vestigen de aandacht op een aantal zwaartepunten, zonder alle thema's aan te raken die te maken hebben met de conservering van het cultureel erfgoed, archeologie, monumenten, landschappen, die al in de referentieteksten van de Raad van Europa opgenomen zijn. In die teksten wordt er tevens op gewezen hoe belangrijk het is het publiek voor te lichten, te sensibiliseren en de bewoners bij het patrimoniumbeleid te betrekken. Verder wordt ook aandacht besteed aan de opvoeding van de jongeren, met inbegrip van hun integratie op sociaal vlak en op de arbeidsmarkt.

- Door de evolutie van de post-industriële economie, de toenemende techniciteit en de nieuwe communicatiemiddelen ontstaat een breuk met de traditionele ruimtelijke schalen. Nu is het juist de schaal van de omgeving die het mogelijk maakt mensvriendelijke buurten te behouden of tot nieuw leven te wekken en bepaalde ontsporingen in het functioneren van onze samenleving te corrigeren. De binnenstad, historische buurten of wijken die tot ons erfgoed behoren, zijn de plaatsen bij uitstek die de schaal van de omgeving bepalen. Het bouwkundig erfgoed van Europa krijgt vandaag een nieuwe esthetische en anthropologische waarde.

- Een conserveringsbeleid moet op lange en middellange termijn worden gevoerd en rekening houden met de culturele, economische en sociale potentialiteiten van het patrimonium. Vaak wordt onder druk van de markt geopteerd voor investeringen op korte termijn, hoewel de economische waarden ook op lange termijn zouden moeten worden ingeschat, waarbij rekening wordt gehouden met de sociale dimensies. Door enkel in te spelen op de korte-termijnmarkt dreigt het 'onrendabele' patrimonium verloren te gaan ofwel door overinvesteringen zodanig te worden verbouwd dat het onttaardt in 'spektakelpatrimonium' of consumptieproduct.

- Een conserveringsbeleid dat op lange en middellange termijn wordt gevoerd moet rekening houden met:
 - de sociale weerslag van de vernieu-

wing van historische buurten en stads-kernen; het conserveringsbeleid moet de levensomstandigheden van de buurtbewoners als prioriteit vooropstellen

- de noodzaak aan een sociaal woonbeleid om de gevolgen van de opwaardering van een buurt op te vangen en in historische steden het sociale evenwicht te behouden. Ook de economische activiteiten van de buurt moeten behouden blijven.

- de weerslag op de ruimtelijke ordening in Europa, de aandacht voor monumenten, archeologische sites en landschappen. Dat zijn immers elementen die het ruimtelijk evenwicht in stand houden, wapens in de strijd tegen de woestijnvorming die het gevolg is van de veranderingen in levenswijze en economische bedrijvigheid.

- de noodzaak om te zoeken naar vormen van landbouw of grondgebruik waarbij de natuurlijke en culturele waarde van een landschap en zijn ecosysteem wordt gerespecteerd, met het oog op een duurzame ontwikkeling; het laten braakliggen van grond is hierbij uitgesloten.

In dit perspectief heeft het patrimonium niet alleen een historische, anthropologische en esthetische waarde, maar ook een economisch potentieel dat op lange termijn moet gevrijwaard worden.

- Als gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen moet er grondig nagedacht worden over het gebruik van het bouwkundig erfgoed. Het is niet omdat een gebouw korte tijd niet gebruikt wordt, dat het mag verwaarloosd worden. Het traditionele gebruik van het bouwkundig erfgoed dat in overeenstemming is met de oorspronkelijke bestemming moet systematisch prioriteit krijgen: bijvoorbeeld woonfunctie, eredienst, markten, hallen, administratieve of educatieve activiteiten (scholen, stadhuizen, gerechtshoven enzovoort). Als een nieuw gebruik onvermijdelijk is, moet dat met zorg worden bestudeerd: het gebruik moet worden aangepast aan het gebouw en niet omgekeerd.

- De veranderingen in onze maatschappij vereisen een nieuwe bezinning over de ruimtelijke planning en de gevolgen ervan op de omgeving. Om beter in te spelen op de economische, sociale en culturele noden die voortdurend evolueren, zou de plan-

ning moeten gebeuren volgens de verschillende schaalwaarden van het land, zich aanpassen aan de culturele en landschappelijke eigenheid en rekening houden met het eigen ritme van een historische ruimte.

- De ingrepen in het patrimonium moeten beperkt blijven tot wat strikt noodzakelijk is om het in stand te houden; voorzichtigheid moet de ethiek ten opzichte van het patrimonium zijn. De bouwstructuren en de gevels vormen één geheel; als daaraan worden geraakt, verandert de betekenis van een historisch gebouw. Het bouwkundig erfgoed respecteren houdt ook in dat alle technische normen inzake brandveiligheid, ontvangst van het publiek, warmte- en geluidsisolatie, aardschokpreventie, die gewoonlijk voor nieuwbouw worden gehanteerd, worden bestudeerd en aangepast aan de specifieke kenmerken van het gebouw.

- Bovenstaande bedenkingen onderstrepen het belang van het technisch samenwerkingsprogramma van de Raad van Europa op het vlak van het cultureel erfgoed. Het programma biedt mogelijkheid tot ontmoetingen, uitwisselingen, zoeken naar nieuwe antwoorden voor de maatschappelijke problemen die hoger werden aangehaald. De ontwikkeling van dit programma en wat dit met zich meebrengt op het vlak van opleiding en het uitstippelen van een nieuw patrimoniumbeleid, draagt bij tot een betere kennis en een collectieve bewustwording van het Europees patrimonium. Deze technische samenwerking moet uitmonden in het uitwerken van concrete, interdisciplinaire en inter-Europese opleidingsprogramma's op alle vereiste bevoegdheidsniveaus: politieke, administratieve en technische. Daartoe moeten werkvoorwaarden (schoolwerven, vakateliërs, uitwisselingen tussen scholen en opleidingscentra) en nieuwe vormen van uitwisseling worden uitgewerkt.

FINANCIËLE STEUN VANUIT EUROPESE HOEK

Europese Commissie: steun aan pilootprojecten voor het behoud van het Europees architectonisch erfgoed

Overeenkomstig artikel 128, 'cultuurparagraaf' uit het Verdrag van Maasticht, is het optreden van de Gemeenschap er onder meer op gericht activiteiten te ondersteunen met betrekking tot de instandhouding en bescherming van het cultureel erfgoed van Europees belang.

In dit kader kan het programma van de Commissie aangaande steun voor modelprojecten ten behoeve van de instandhouding van het Europees architectonisch erfgoed, worden gesitueerd.

Honderd modelprojecten ten belope van een bedrag van 4,7 miljoen ECU (ongeveer 154 miljoen Bfr.) werden geselecteerd uit 2004 kandidaturen, ingediend door nationale, regionale en lokale verenigingen en privé personen.

Het grote aantal kandidaturen (bijna een verviervoudiging ten opzichte van 1994) geeft een beeld van de groeiende bewustwording van de Europese burger ten aanzien van zijn cultureel erfgoed. Wat evenmin uit het oog mag worden verloren, is dat dergelijk initiatief nieuwe tewerkstelling creëert en een stimulans betekent voor het regionaal en cultureel toerisme.

Thema voor 1995 was het behoud van religieuze monumenten. Het betrof meer bepaald gebouwen die op tastbare wijze getuigen van een religieuze activiteit en waarvan de historische, architectonische, artistieke en sociale waarde van Europees belang is.

Voor wat Vlaanderen betreft diende de Afdeling Monumenten en Landschappen de aanvraag eerst te onderzoeken.

De uiteindelijke selectie gebeurde door de Commissie, op basis van adviezen van 15 internationale experten op het gebied van architectuur, archeologie en instandhouding.

Voor Vlaanderen vielen volgende 3 projecten in de prijzen:

- de Sint-Martinuskerk in Halle
- de Sint-Michielskerk in Leuven
- de Sint-Laurentiuskerk in Oudenaarde

Andere weerhouden projecten betreffen onder meer de neogotische Saint-Gileskerk (1842-1844) in Londen, de 11de-eeuwse Collegiale kerk Saint Georges et Saint Ode in Amay (Wallo-nië), de crypte van de Colonia Güell in Santa Coloma de Cervelló (Antonio Gaudí, 1898-1916), de deels in gewapend beton opgetrokken Sint-Augustinuskerk in Vorst (Léon Guianotte & André Watteyne, 1933-1936) waarvan sprake in M&L jg. 13 nr. 3, 1994, of nog de indrukwekkende neoklassieke kathedraal van Helsinki (Carl Ludwig Engel, 1830-1852).

Op te merken valt overigens de opvallende aanwezigheid van het *Woodland Cemetery* te Stockholm, Zweden, een ontegensprekelijk meesterwerk van Erik Gunnar Asplund en Sigurd Lewerenz (1919-1920/1935-1940) en een cult-realisatie in het genre; geen toeval dat deze landschappelijke begraafplaats in 1994 als derde 20ste-eeuwse item de selecte rangen vervoegde van de Unesco *World Heritage List*.

Eind 1995 zal de Commissie in Brussel een fotografische tentoonstelling opzetten betreffende de geselecteerde projecten waarbij de officiële huldiging zal volgen.

Volledigheidshalve volgt hier – alfabetisch in de plaatselijke taal – de integrale lijst.

- Abbatiale de Conques (11de eeuw), Conques, Frankrijk
- Abbaye Saint Victor (5de eeuw, 11de-13de eeuw), Marseille, Frankrijk
- Agia Kyriaki (13de eeuw), Sotirionika Messiniakos Manis, Griekenland
- Ägidienkirche (1321-1325), Erfurt, Duitsland
- Agios Georgios Marpissis (16de eeuw), Paros, Griekenland
- Alatzá Himaret (1484), Thessaloniki, Griekenland
- Basilica de la Virgen de los Desamparados (1652-1666; 1683-1694), Valencia, Spanje
- Basilica Patriarcale di Aquileia (4de eeuw), Aquileia, Friuli-Venezia, Italië
- Børgholm Klosterkirke (± 1220-1300), VRÅ, Denemarken
- Capela da Fortaleza do Outão (1657), Setúbal, Portugal
- Capela de Sta Iria (1536), Tomar, Portugal
- Catedral de Tarragona (12de eeuw), Tarragona, Spanje

- Cattedrale di Como (1396), Como, Italië
- Cattedrale di San Cerbone (11de-12de eeuw), Massa Marittima, Italië
- Cattedrale di San Martino (725, 1257, 14de-15de eeuw), Lucca, Italië
- Cattedrale di San Giovanni Battista (1491-1498), Torino, Italië
- Chapelle Notre-Dame de l'Annonciade (± 1150), La Garde, Frankrijk
- Chapelle Saint-Roch (1276), Dienne, Frankrijk
- Chiesa del Gesù Nuovo (1597), Napoli, Italië
- Chiesa di S. Maria della Spina (13de-14de eeuw), Pisa, Italië
- Chiesa di Santa Maria Maggiore (12de eeuw), Guardiagrele, Italië
- Chiesa Rupestre di Santa Lucia alle Malve (870), Matera, Italië
- Church of Saint Giles (1842-1844), London, Verenigd Koninkrijk
- Collégiale Saint Georges et Saint Ode (1089), Amay, België
- Complexo Religioso de Na Sra do Pilar (17de-18de eeuw), Póvoa de Lanhoso, Portugal
- Conjunto de iglesias de estilo popular (12de-13de eeuw, 17de-20ste eeuw), La Limia, Spanje
- Convento da Cartuxa, (1593, 1621-1625, 1650-1700), Évora, Portugal
- Convento de Nossa Senhora do Carmo dos Carmelitas Descalços, (1600-1644), Figueiro dos Vinhos, Portugal
- Cripta de la Colonia Güell (1898-1916), Santa Coloma de Cervello, Spanje
- Damsholte kirke, Calmetternes kapel (1741-1743, ± 1800), Damsholte Pr. Stege, Denemarken
- De Oude Kerk (14de-16de eeuw), Amsterdam, Nederland
- Dom und Domklausur (1165), Brandenburg, Duitsland
- Dom (1240, 15de eeuw, 1904-1908), Meissen, Duitsland
- Dominicuskerk en pastorie (1884), Amsterdam, Nederland
- Dorfkirche (1504, 1770), Culitzsch, Duitsland
- Dorfkirche (825-840, 1138, 1477, 1667-1668), Eilenstedt, Duitsland
- Eglise (13de, 14de en 17de eeuw), Sainte Croix-en-Jarez, Frankrijk
- Eglise Décanale Saint Joseph (1873-1877), Esch-sur-Alzette, Luxemburg
- Eglise du Chalard (1100), Le Chalard, Frankrijk
- Eglise paroissiale Saint Martin (14de-16de eeuw), Septfontaines, Luxemburg
- Eglise Saint Chrysostome (1925-1938), Comines, Frankrijk
- Eglise Sainte Marguerite (18de eeuw), Tournai, België
- Sint-Augustinuskerk (1933-1936), Vorst, België
- Eglise Saint Remacle (12de eeuw), Ocquier, België
- Ermitas de difícil accesibilidad, Alto, Aragon, Spanje
- Gibside Chapel (1760-1767, 1812), Rowlands Gill, Verenigd Koninkrijk
- Giggleswick School Chapel (1897-1901), Settle, Verenigd Koninkrijk
- Gotischer Hallenchor-Stiftskirche (1270-1295) Heiligenkreuz, Oostenrijk
- Helsinki Cathedral (1830-1839, 1842-1852), Helsinki, Finland
- Herbert Chapel (± 1098-1100), Abergavenny, Verenigd Koninkrijk
- Holy Trinity Parish Church, (1650-1652, 1855), Berwick-Upon-Tweed, Verenigd Koninkrijk
- Iera Moni Arkadiou (16de eeuw), Rethimno, Griekenland
- Iera Moni Osiou meleti (11de-13de eeuw), Magarida Attikis, Griekenland
- Ieros Naos Agiou Georgiou Katholikou (13de-14de eeuw), Paliachora, Griekenland
- Iglesia Catedral de la Anunciación de Nuestra Señora (1496-1815), Guadix, Spanje
- Iglesia de San Vicente (12de, 13de, 16de-17de eeuw), Serrapio, Spanje
- Iglesia Parroquial de El Salvador (16de eeuw), Nerja, Spanje
- Igreja de Santa Eulália (17de eeuw), Pensalvos, Portugal
- Iona Abbey (13de-15de eeuw, 1902-1910, 1938-1965), Isle of Iona, Verenigd Koninkrijk
- Kaiserdom Saint Maria und Saint Stephan (1025, 1082-1106), Speyer, Duitsland
- Kartause Mauerbach (1313, 1616-1631), Mauerbach, Oostenrijk
- Kirche (13de-14de eeuw), Babelin, Duitsland
- Kirche (13de eeuw), Gmünd, Oostenrijk
- Kirche Saint Martin Ludesch (842, 1480, 1615), Ludesch, Oostenrijk
- Klosterkirche (1131), Volkenroda, Duitsland
- Københavns Synagoge (1833), København, Denemarken
- Ledreborg Slot (1663-174), Lejre, Denemarken
- Monastiri Koimiseos Theotokou (16de, 17de, 18de-19de eeuw), Aristi Zagoriou, Griekenland
- Monastiri tis Panagias Pelekitis (1529), Karytsa, Griekenland
- Mosteiro e Igreja de Santa Cruz (1131-1150), Coimbra, Portugal
- Naos Isodion tis Theotokou (1614), Kastoria, Griekenland
- Nederlandse Hervormde Kerk (1633, 1819), Witmarsum, Nederland
- Old Church of Keuruu (1756-1759, 1837) Keuruu, Finland
- Old Saint Mary's Church (13de, 15de, 17de-19de eeuw), Clonmel, Ierland
- Oratoroy (1920-1936), Dun Laoghaire, Ierland
- Palais des Papes (1334-1370), Avignon, Frankrijk
- Panagia Drosiani (6de-7de eeuw), Naxos, Griekenland
- Passos de Ovar (1750), Ovar, Portugal
- Petäjävesi Old Church (1763-1764, 1821), Petäjävesi, Finland
- Pfarr-und Wallfahrtskirche Gaas/Maria Weinberg (15de-16de eeuw), Eberau, Oostenrijk
- Piazza Sainte Annunziata – Loggiato e facciata (1419), Firenze, Italië
- Saint Carlino alle Quattro Fontane (1634-1710), Rome, Italië
- Saltaire United Reformed Church (1858-1859), Shipley, Verenigd Koninkrijk
- Selby Abbey (1069-1170, 1280-1340, 1906), Selby, Verenigd Koninkrijk
- Sint-Laurentiuskerk (11de, 15de, 17de-18de eeuw), Oudenaarde, België
- Sint-Michielskerk (1650-1666), Leuven, België
- Saint Canice's Cathedral (849, 13de eeuw), Kilkenny, Ierland
- Saint Colmans Cathedral (1867, 1879, 1919), Cobh, Ierland
- Sint-Laurenskerk (1511), Alkmaar, Nederland
- Sint-Martinusbasiliek (1335-1470), Halle, België
- Saint Mary's Cathedral (1168, 13de-16de eeuw), Limerick, Ierland
- Sint-Michielskerk (± 1350-1450), Zwolle, Nederland
- Saint Olavi's Church in Tyrvää (Middeleeuwen), Vammala, Finland
- Sint-Willibrorduskerk (1875-1877), Utrecht, Nederland
- Synagogue de Pfaffenhoffen (1791), Pfaffenhoffen, Frankrijk
- Templerkapelle Wettin (1270-1290, 1566), Mueheln, Duitsland
- Viborg Domkirke (1100, 1864-1876), Viborg, Denemarken
- Winchester Cathedral (1079-1120, 1189-1260), Winchester, Verenigd Koninkrijk
- Woodland Cemetery (1920, 1935-1940), Enskede, Zweden

EU-PROJECTEN : OVERZICHT 1995 (KERKEN)

Budget: 4.700.000 ECU = ongeveer
183 miljoen Bfr.

2004 aanvragen/100 geselecteerd:

Griekenland	11
Italië	11
Frankrijk	9
Duitsland	9
Groot-Brittannië	9
Spanje	8
Portugal	8
België	7
Brussel	1
Vlaanderen	3
Wallonië	3
Nederland	6
Denemarken	5
Oostenrijk	5
Ierland	5
Finland	4
Luxemburg	2
Zweden	1

De toekomst: het Raphael-programma, een ambitieuze opzet

Met het Raphael-programma, het nieuwe communautaire actieprogramma op het gebied van het cultureel erfgoed, wordt een andere weg ingeslagen.

Het programma, zoals het nu voorligt, is niet gekoppeld aan een bepaald thema; het wil enkel een kader scheppen binnen hetwelk initiatieven kunnen worden ontwikkeld.

Het voorstel van de Commissie over het Raphael-programma bevindt zich nu nog in de discussiefase binnen het Europees Parlement en de Raad ten vroegste operationeel zal zijn half 1996. Toch al een greep uit de voorstellen.

De projecten moeten door hun exemplarisch, innoverend of informatief karakter van belang zijn op het niveau van de Gemeenschap en bijdragen tot de uitstraling van het erfgoed in Europa. Het optreden van de Gemeenschap wordt geacht een extra dimensie te geven. In het bijzonder zal rekening worden gehouden met het multiplier-effect van de projecten. Overlappendingen met steun op nationaal of regionaal niveau worden niet aanvaard.

Het programma heeft zowel op het onroerend als op het roerend erfgoed betrekking en omvat vijf actiegebieden:

1. opwaardering en vergroting van de uitstraling van het cultureel erfgoed;
2. netwerken en partnerschappen;
3. toegang tot het erfgoed;
4. innovatie, bijscholing en uitwisseling van vakmensen;
5. samenwerking met derde landen en internationale organisaties.

De projecten worden geselecteerd door de diensten van de Commissie, bijgestaan door een jury van onafhankelijke deskundigen.

De looptijd bedraagt 5 jaar. Een totaal bedrag van 67 miljoen ECU (ongeveer 2,55 miljoen bfr.) is voorzien. De financiële steun kan maximaal 50 % van de kostprijs uitmaken, behoudens uitzonderingen waarbij een hoger percentage wordt vooropgesteld. Deze betreffen projecten op rechtstreeks verzoek van de Commissie, bijeenkomsten op initiatief van de Commissie en bepaalde beurzen. Op regelmatige tijdstippen worden evaluatieverslagen opge maakt die als basis dienen voor een eventuele vernieuwing of verlenging van het programma.

Jaarlijks wordt een oproep bekendgemaakt tot het indienen van voorstellen. Bedoeling is dat het communautair actieprogramma beantwoordt aan een aantal doelstellingen die de Europese Unie voor ogen heeft.

Het dient immers een bijdrage te leveren aan de 'totstandkoming van een steeds hechter verband tussen de volkeren van Europa' en aan de ontplooiing van de culturen van de lidstaten onder eerbiediging van de nationale en regionale verscheidenheid van die culturen, maar tegelijk ook de nadruk leggend op het gemeenschappelijk cultureel erfgoed.

Initiatieven rond de instandhouding van het erfgoed kunnen tevens een bron van werkgelegenheid vormen, en dit niet alleen door het creëren van nieuwe arbeidsplaatsen in de sector zelf, maar ook in sectoren die samenhangen met de uitstraling van het erfgoed, zoals de toeristische sector. Dat men door die mogelijkheid van economische valorisering de duurzaamheid en de kwaliteit niet uit het oog mag verliezen, staat wel als een paal boven water. Op de studiedag *Bouwkundig Erfgoed, Toerisme in cul-*

tureel perspectief (Gent, 10 februari 1995) werd de mogelijkheid naar voren geschoven van een *fruchtbare Distanz* en een *mistrausche Partnerschaft* met de toeristische sector.

Vraag bij dit alles is of een bedrag van ongeveer 500 miljoen Bfr./jaar, te verdelen over alle lidstaten (en voor België dan nogmaals te delen door drie) toereikend is en wel degelijk een impact zal hebben op de tewerkstelling.

De opwaardering van het cultureel erfgoed kan ook buitengewoon belangrijk zijn voor het regionale ontwikkelingsbeleid, zoals de wederopleving van de stadscentra en de bestrijding van de ontvolking van bepaalde gebieden. De aangekondigde strijd van onze Regering tegen de verloeding in sommige steden ligt in dezelfde lijn.

De bedenkingen bij het vooropgestelde budget gelden ook hier. Men kan zich bovendien afvragen hoe zwaar de steun voor het cultureel erfgoed in Vlaanderen zal doorwegen naast deze voor lidstaten zoals Griekenland en Italië.

Door het actieprogramma wordt tevens de grensoverschrijdende samenwerking bevorderd en kunnen ongedane ervaringen worden gebundeld. Op korte termijn misschien geen eenvoudige opzet, op lange termijn echter een verhoging van de kwaliteit en een drukken van de kosten.

Tenslotte ligt ook de wereld van de informatie- en communicatietechnologie open voor toepassingen in de sector van het cultureel erfgoed.

De opzet van het voorzien Raphael-programma is in elk geval ambitieus. De toekomst zal uitwijzen of de praktische uitwerking aan de hooggespannen verwachtingen kan voldoen.

Vesna Van Renterghem

ARCHITECTUURWEDSTRIJD - ZEMST

Het gemeentebestuur van Zemst richt een architectuurwedstrijd in met als onderwerp het ontwikkelen van een woonproject op het terrein van de oude gemeenteschool, gelegen

tussen de Grimbergsesteenweg, Rekel- en Kortestraat te Zemst (Eppegem).

Het project gaat van start op 1 november 1995 en loopt tot 1 maart 1996.

Inlichtingen alsook deelnemingsdocumenten kunnen worden aangevraagd bij de Dienst Stedebouw van de gemeente Zemst - Griet 1.
Tel. 015/61.14.00 tussen 9 en 12 uur

DAT OVERKOMT JE WEL!

Zaterdag 15 september had ik voorbehouden om voor de tweede maal de mooie expositie *Leopold II - Urbanist* te gaan bekijken in de Venetiaanse Gaanderijen te Oostende. Een tentoonstelling met sublieme documenten die een goed beeld geven van de gedrevenheid waarmee de koning in Oostende en in Brussel te werk is gegaan. Wat glashelder is, het was een koning met visie op architectuur en stedebouw.

Dat de Koningin der Badsteden al lang is weggezaakt in een grijze middelmatigheid is een realiteit. Enkel in de periode 1945-1960, met de heropbouw van een aantal grote publieke gebouwen en met een aantal realisaties van Paul Felix, toont Oostende iets boeiends. Wat de voorbije decenia is opgetrokken is bedroevend, resultaat van compromissen en visieloosheid. Ongetwijfeld het dieptepunt is het *Marina Mercator* project aan de Oostendse jachthaven, momenteel in aanbouw.

Het behoud van de gevelrij aan het Ernest Feysplein was een randvoorwaarde bij het verlenen van een bouwvergunning voor een belangrijke immobiliënoperatie. Uiteindelijk werd alles gesloopt. Als voormalig lid van de Provinciale Commissie Monumenten en Landschappen volgde ik het dossier van nabij. Er werd gepleit om de panden te behouden, omdat de slopingswoede al zoveel vernieling in Oostende heeft aangericht.

Anderzijds was het al lang evident dat de druk vanuit de immobiële sector bijna onafwendbaar zou zijn gezien de uiterst gunstige ligging en oriëntatie.

Op 15 september stond voor de bouwwerf een reclamepaneel met de volgende tekst: "*Dat overkomt je niet met Perfax behanglijm*". De wijze waarop de voormalige oude gevels als een schamel decor zijn heropgebouwd tart de verbeelding. Gevels als behangpapier, als een complete leugen tussen beeld en inhoud. Niemand is gebaat bij dergelijke zinloze compromissen. Het is een aanfluiting van zowel de monumentenzorg als de kwalitatieve hedendaagse architectuur.

Het is een goed voorbeeld van de problematiek van het verzelfstandigen, van een opsplitsing tussen monumentenzorg en hedendaagse architectuur. Voor mij konden de woningen worden vervangen door nieuwbouw met architectonische kwaliteit. Op het einde van het verhaal hebben de pleitbezorgers van monumentenzorg enkel een decorgevel als trofee, de verdedigers van kwalitatieve nieuwbouw moeten vaststellen dat Oostende een wangedrocht van formaat 'rijker' is geworden! Het Marina-Mercatorproject is uiteindelijk een aberratie geworden waarbij iedereen verliezer is.

Marc Dubois

PIET BAUDOUIN ERELID VAN DE VLAAMSE HERALDISCHE RAAD

Sedert de oprichting van de Vlaamse Heraldische Raad – toen nog Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen – Subcommissie Heraldiek – maakte Piet Baudouin deel uit van dit adviesorgaan. Zijn aanwezigheid in elke vergadering was een vast gegeven.

Om gezondheidsredenen zag hij zich echter genoodzaakt zijn ontslag als lid van de Vlaamse Heraldische Raad aan te bieden.

De Minister van Cultuur aanvaardde dit ontslag en benoemde op 5 oktober 1994 J.J. Van Ormelingen tot zijn opvolger.

De Vlaamse Heraldische Raad nam afscheid van zijn erelid tijdens een intieme en stijlvolle plechtigheid op 29 juni 1995 te Brussel, in de vergaderzaal van de Koninklijke Commissie.

Hugo Weckx, Vlaamse Minister van Cultuur en Brusselse Aangelegenheden, had eraan gehouden persoonlijk hierbij aanwezig te zijn. Naast de voorzitter, de leden en de secretaris van de Vlaamse Heraldische Raad waren nog aanwezig: Armand Vermeulen, Directeur-generaal van het Departement Leefmilieu en Infrastructuur; Edgard Goedleven, Directeur van de Afdeling Monumenten en Landschappen; Marc Fierlafijn, directeur en Mevr. V. Adenkerk, kabinetsmedewerkster.

Lieve Viaene-Awouters, lid van de Vlaamse Heraldische Raad, zorgde voor een laudatio voor het afscheidnemend lid. Zij benadrukte zijn trouwe aanwezigheid op de vergaderingen, de waardevolle wetenschappelijke inbreng en de collegialiteit van de gevierde.

Zij schetste zijn rijkgevlude loopbaan die zich volledig in de culturele sector afspeelde: conservator van het Provinciaal Museum Sterckxhof, Hoofd van de Culturele Dienst van de Provincie Antwerpen, lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, om slechts de voor-naamste te noemen.

Als wetenschapper verwierf Piet Baudouin grote faam, zowel in binnen- als in buitenland, als kenner van de zilversmeedkunst, wat bovendien blijkt uit talrijke publikaties en tentoonstellingen.

De toespraak van de Minister deinde uit tot een gemoedelijk gesprek, waaruit bleek dat hun beider wegen elkaar vaak kruisten in de cultuursector. Terloops liet de Minister opmerken dat deze afscheidsviering een van de laatste activiteiten uit zijn politieke loopbaan werd – wat door de gevierde en alle aanwezigen bijzonder werd op prijs gesteld.

Het plechtigste ogenblik van de viering was de overhandiging van de oorkonde van een persoonlijk wapen aan ons nieuw erelid. Dit wapen werd samengesteld door de collega's van de Vlaamse Heraldische Raad, in het bijzonder door J.J. Ormelingen, opvolger van de heer Piet Baudouin. De kunstzinnig uitgevoerde oorkonde werd door de gevierde ontvangen als een uiterst waardevol geschenk.

In zijn dankwoord benadrukte Piet Baudouin de goede werksfeer in de Vlaamse Heraldische Raad. Zijn dankwoord aan het adres van de Minister werd eveneens een onderhoudend gesprek van man tot man, met talrijke herinneringen. De plechtigheid werd besloten met een gezellige receptie.

Beschrijving van het wapen:

Schuingevierendeeld van lazuur en van zilver

1. in lazuur een kroon van een Zuid-nederlandse wapenkoning van goud.

2. en 3. van zilver

4. in lazuur een pronkbeker van goud. Helmteken: een uitkomende leeuw van goud met in de rechtersvoerpoot een ganzeveer van zilver.

Dekkleden van zilver en van lazuur.

Verklaring

De vormgeving en kleur (van lazuur en zilver) symboliseert zijn lidmaatschap bij de Koninklijke Commissie

voor Monumenten en Landschappen (cfr. Het herkenningsteken voor beschermde monumenten).

De kroon (goud) staat voor zijn lidmaatschap van de Vlaamse Heraldische Raad. De leeuw toont zijn gehechtheid aan Brabant en herinnert aan de naam die hij aan zijn eigen woning schonk.

De ganzeveer symboliseert zijn werkzaamheden als publicist.

Daniël Ostyn

NEDERLAND IN (WEDER)OPBOUW 1940-1965

Het symposium *Nederland in (Weder)Opbouw 1940-'65* vond op 15 september plaats in het Bibliotheektheater te Rotterdam.

Thema van deze studiedag was de Nederlandse architectuur uit de eerste naoorlogse decennia, en de problemen die dit jongste erfgoed stelt met het oog op inventarisatie, bescherming en rehabilitatie. De klemtoon lag hierbij op Rotterdam, plaats van het gebeuren, waarvan de binnenstad in het eerste oorlogsjaar door Duitse bommen werd verwoest. Nog tijdens de Duitse bezetting werden plannen gemaakt voor de wederopbouw, die met name in de jaren '50 en '60 resulteerde in de uitbouw van een volledig nieuwe stedelijke structuur en architectuur.

De Nederlandse architectuur van de jaren '50 en '60 werd tot op heden nog onvoldoende bestudeerd.

Niettemin kreeg het Nederlands Architectuurinstituut reeds een belangrijk aantal privé-archieven van sleutelfiguren uit deze periode in depot.

Sinds kort wordt dit erfgoed, met name in de sector van de kantoor- en handelsgebouwen en de huisvesting, bedreigd door sloop of grondige transformaties. Spoed is dus geboden. In tegenstelling tot de Vlaamse monumentenwetgeving, vereist de Nederlandse Monumentenwet een ouderdomslimiet van vijftig jaar voor de rijksmonumenten, wat bescherming pas vanaf het volgende decennium mogelijk maakt. De gemeentelijke monumentenverordeningen kennen deze beperking niet.

Met betrekking tot het 'wederopbouw'-erfgoed wordt door de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg de mogelijkheid onderzocht om een systematisch inventarisatieproject op te starten. De methodiek van het *Monumenten Inventarisatie Project* en de *Monumenten Selectie Procedure*, die het bouwkundig erfgoed van de periode 1850-1940 systematisch en op landelijk vlak hebben geïnventariseerd en vervolgens voor bescherming geselecteerd, kan hierbij model staan. In dit opzicht vormde het symposium van 15 september een aanzet tot een sensibiliseringscampagne die voor dit erfgoed zal moeten worden gevoerd.

Tijdens de ochtendsessie lag de nadruk op de historische achtergrond, de architecturale en stedenbouwkundige kontekst en de aard van het bouwkundig erfgoed uit de periode 1940-'65. Schrijver H.J.A. Hofland schetste op een beeldrijke manier en vanuit eigen ervaring het maatschappelijk klimaat van de wederopbouwjaren, in vele opzichten benepen en gezagstrouw, waaraan de contestatiebeweging van de late jaren '60 abrupt een einde maakte.

Architectuurhistoricus Jeroen Schilt gaf vervolgens aan de hand van talloze plaatjes een bijzonder verscheiden beeld van de jaren '50-architectuur, zowel van conservatieve als progressieve strekking, met de nadruk op de zin voor detail en materiaalkeuze. 'Eminence grise' ir. C. de Cler, oud-Hoofd Stedenbouw Ministerie Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Wederopbouw, schetste in een felgesmaakt betoog de krachtige sturende inbreng van de Overheid met name in de wederopbouw van Rotterdam vanaf 1940, met de klemtoon op de figuren die hiervoor de verantwoordelijkheid droegen en de methoden die werden gevolgd.

Noud de Vreeze, directeur van het Stimuleringsfonds voor de Architectuur, sloot de voormiddag af met een uiteenzetting over het zo belangrijke volkshuisvestingsvraagstuk in de jaren '50. De nadruk lag hierbij op het systeem van typeplannen die door een geselecteerde groep architecten werden ontwikkeld en verspreid over het gehele land in groten getale toepassing vonden. Eindeloze herhaling, verschralling en voortschrijdende systeembouw waren het resultaat.

De lunchtijd bood de gelegenheid tot een bezoek aan de tentoonstelling *De Wederopbouw, 120 m door de tijd*,

een interactief 'event' over de stedenbouwkundige en architecturale evolutie, en het maatschappelijk klimaat van Rotterdam van 1940 tot heden. Tijdens de namiddagsessie lag de klemtoon op de mogelijkheden, moeilijkheden en uitdagingen met betrekking tot het onderzoeken, documenteren en beschermen van het 'wederopbouw'-erfgoed. Mariet Willinge, hoofd Collectie van het Nederlands Architectuuronderzoek, gaf een overzicht van de stand van zaken met betrekking tot het 'papier onderzoek' van de in depot gegeven en de nog te verwachten architectenarchieven uit deze periode, waarbij ook aandacht werd gevraagd voor de archieven van de overheidsinstellingen die het wederopbouwbeleid vorm gaven.

Annet Tijhuis, projectmedewerker, schetste de werking van het *Inventarisatie Project Wederopbouw Rotterdam*, dat door een groot aantal vrijwilligers te velde en in diverse archieven wordt gevoerd, en reeds resulteerde in een uitgebreide database.

Marieke Kuipers, seniorconsulent, bekeek de problematiek vanuit het standpunt van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waarover hoger in dit verslag reeds werd bericht. Het symposium werd afgesloten door een debat tussen wethouder Stadsvernieuwing, Volkshuisvesting en Monumentenbeleid van de gemeente Rotterdam, die de erkenning als gemeentelijk monument diezelfde dag van drie karakteristieke bankgebouwen aan het Blaak kon melden, en directeur Rijksdienst voor de Monumentenzorg Fons Asselbergs, over de omgang met het wederopbouw-erfgoed.

Jo Braeken

STUDIEDAG BOUWHISTORISCH ONDERZOEK IN DE PRAKTIJK VAN DE MONUMENTENZORG - UTRECHT 12 MEI 1995

Op 12 mei 1995 greep te Utrecht een studiedag plaats betreffende de rol van het bouwhistorisch onderzoek in de monumentenzorg. De organisatie beruiste bij de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en de Stichting Bouwhistorie in Nederland. De thema's vormden de rol van het bouwhistorisch onderzoek en de

inpassing ervan in het gemeentelijk monumentenbeleid in het kader van de 'zich terugtrekkende' overheid.

De eerste sprekers A.G. Schulte en K.J. Steehouwer stelden vast dat het bouwhistorisch onderzoek doorgaans nog steeds van bedenkelijke kwaliteit is en bovendien – en dit ondanks de bittere noodzaak – niet algemeen wordt toegepast. Het vormt nochtans een broodnodige stap zowel voor de historische wetenschap, als voor het bouwdoosje en last but not least als beleidsinstrument. Het is immers een uitstekend PR-instrument – de sprekende resultaten kunnen de belangstelling voor de monumentenzorg aanwakkeren – dat bovendien kostenbesparend werkt naar de concrete restauratie toe. Voor dit laatste punt is het beleidsniveau uiteraard niet ongevoelig.

Verhelderend was de bijdrage van ir. C.J. van Haaften vanuit de ervaring opgedaan in de stad Groningen. Hij wees op de vier noodzakelijke voorwaarden voor een goede uitvoering, namelijk het politieke draagvlak, de juridische haalbaarheid, het financiële draagvlak en tenslotte – en misschien het belangrijkste – de goede uitvoering. Een specifieke opleiding bestaat niet. Ook hier lijkt de praktijk de beste leerschool. Ir. P. van Dun van de Rijksdienst behandelde de procedurele organisatie van het bouwhistorisch onderzoek. De nieuwe taak van de overheid ligt in een voorwaardescheppend beleid met nadruk op cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer. Een concrete doelstelling hierbij is de bouwvergunning van het historisch advies te voorzien waarin het bouwhistorisch onderzoek een verplichte plaats zou innemen. Het wettelijk concretiseren hiervan is voorzien in 1997. Bovendien blijft de mogelijkheid open het bouwhistorisch onderzoek in het kader van het Conventie van Malta betreffende het archeologisch erfgoed op te nemen.

Bemoedigend tenslotte was de vaststelling dat voor een concreet geval als de gemeente Gorinchem de decentralisatie van de monumentenzorg, ondanks enkele kinderziekten, stimulerend werkt en dit dankzij het financiële kader en de grotere betrokkenheid. Ook het bouwhistorisch onderzoek zou hiervan op lange termijn moeten profiteren.

Al met al een verhelderend onderwerp dat ook voor het toekomstig monumentenbeleid in Vlaanderen inspi-

rerend kan werken, temeer daar de noodzaak van een systematisch bouwhistorisch onderzoek hier nog nauwelijks onderkend wordt.

Johan Termote

UIT DE HAND TE KOOP TE BEERSEL (LOT): Donderveldstraat 93

Beschermde vakwerkhoeve, vermoedelijk daterend van 1721, gelegen op 13 are grond.
Inlichtingen via notaris Van Elslande, Alsenberg.
Tel. 02/380.32.11

Restauratie

RESTAURATIEPREMIE VOOR UNIVERSITAIRE- EN SCHOOLGEBOUWEN

Het besluit van de Vlaamse regering van 5 april 1995 houdende vaststelling van het premiestelsel voor restauratiewerken aan beschermde monumenten, vermeldt in artikel 20 dat, met het oog op de toepassing van dit premiestelsel op universitaire- en schoolgebouwen, een protocol tussen de verantwoordelijke instanties moest worden afgesloten. De tekst van dit protocol, dat dateert van 19 juni 1995, luidt als volgt:

Protocol betreffende de restauratiepremie voor werken aan universitaire- en schoolgebouwen

Met toepassing van artikel 20 van het besluit van de Vlaamse regering van 5 april 1995 houdende vaststelling van het premiestelsel voor restauratiewerken aan beschermde monumenten, hierna te noemen het besluit, wordt tussen

- de Vlaamse regering, vertegenwoordigd door de Vlaase Minister bevoegd voor monumenten;
- de Autonome Raad voor het Gemeenschapsonderwijs (ARGO), vertegenwoordigd door de Heer Peter Steenhaut, voorzitter;
- de Dienst voor Infrastructuurwerken van het Gesubsidieerd Onderwijs (DIGO), vertegenwoordigd door de heren Julien Vervaeck, voorzitter en Paul Desender, Administrateur-generaal;
- de Vlaamse Interuniversitaire Raad (VL.I.R.), vertegenwoordigd door de heer R. Dejaegere, voorzitter,

overeengekomen wat volgt:

1. De aanvragen voor een restauratiepremie voor werken aan schoolgebouwen vermelden in de bestekken de opsplitsing van de posten die al dan niet voor de toekenning van de restauratiepremie in aanmerking komen met toepassing van artikel 19 van het besluit.

2. Met betrekking tot de toepassing van het besluit, inzonderheid wat de wijziging van gunnen van de werken betreft en de concrete toepassing van artikel 1, 8° en artikel 19, wordt door de Afdeling Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap vooraf een overleg georganiseerd tussen de betrokken partijen.

3. De toekenning van de restauratiepremie is niet afhankelijk van de toekenning van subsidies door de Dienst voor Infrastructuurwerken van het Gesubsidieerd Onderwijs, en vice versa.

Brussel,

Namens de Vlaamse Regering,
Johan Sauwens
Vlaams Minister van Verkeer,
Buitenlandse Handel
en Staatshervorming.

Beschermingen

DE VALLEI VAN DE STEENKESBEEK TE HULSHOUT

Op 9 juni 1995 ondertekende Johan Sauwens, Vlaamse minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming, het ministerieel besluit houdende rangschikking als landschap van *de vallei van de Steenkesbeek* te Hulshout (Houtvenne, Westmeerbeek).

Dit landschap omvat de vallei van de Steenkesbeek vanaf de provinciebaan te Westmeerbeek tot aan haar monding in de Grote Nete tegenover de 's Herenbossen. Het is een onderdeel van de vallei van de Grote Nete, waarvan eerder reeds grote delen werden beschermd (onder andere het Zammelbroek te Geel en de vallei van de Grote Nete te Hallaar en Itegem). De rangschikking als landschap gebeurde omwille van de historische, de natuurhistorische en de esthetische waarden.

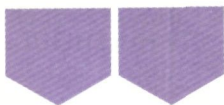
De nog natuurlijke loop van de Steenkesbeek en de beemden in het noordoosten van het gebied getuigen van een eeuwenoud verleden. De natuurwetenschappelijke waarde wordt er vooral bepaald door de kenmerkende flora en de matig bemeste graslanden op vochtige tot natte grond, de natte ruigten, het rietland, de rivierbegeleidende wilgenstruwen, het elzenbos, het eiken-berkenbos en de droge heide op voedselarme grond. Belangwekkend hierbij zijn de typische dagvlinders van voornoemde graslanden en de broedvogels van de waterrijke gebieden, de kleinschalige landschappen en de bossen.

De open graslanden, akkers, struwen, bossen en boomgaarden vormen nog een homogeen geheel, met zeer weinig visueel storende elementen. Tot nu toe kon door de (voorlopige) rangschikking als landschap de voornaamste bedreiging in de kiem gesmoord worden, namelijk de aanleg van 'een lokale verbindingsweg' tussen Hulshout (verlengde van de Vaardijkstraat) en Houtvenne (via

Afbakening van de
vallei van de
Steenkesbeek
te Hulshout
(schaal 1/10000)

Varkensmarkt). De Raad van State zal
in dit kluwen van juridische verwikkel-
ingen echter klaarheid moeten
scheppen.

Ludo Meesters

Literatuur

NIEUWE BROCHURE WET-, DECREET- EN REGELGEVING

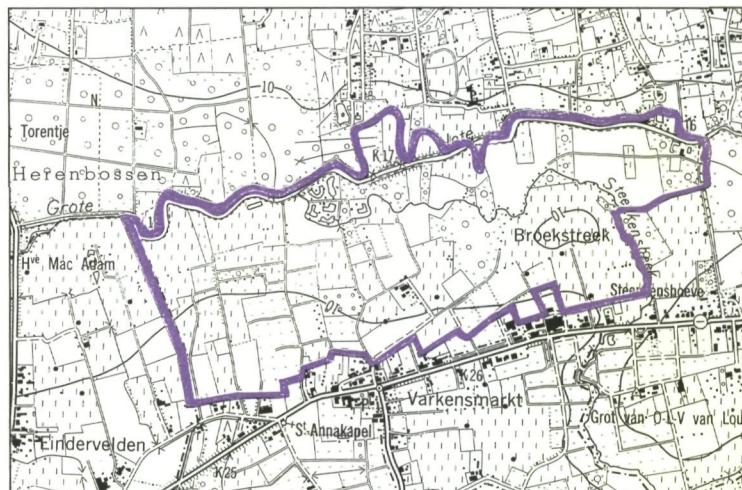
De decreet- en regelgeving inzake
monumenten en landschappen is
voortdurend in beweging.

Sedert de derde uitgave van deze
brochure in mei 1993 volgden de
decretaal en regelgevende initiatieven
elkaar op.

Een nieuwe brochure die de actuele
teksten verzamelt en aldus een vol-
ledig overzicht biedt van het juridisch en
administratief instrumentarium van de
Vlaamse monumenten- en land-
schapszorg was dus hoogstnodig
geworden.

Deze vierde uitgave is een onmisbaar
werkdokument voor al wie professio-
neel met monumenten- en land-
schapszorg bezig is.

Maar deze brochure voorziet ook in de
reële behoefte aan informatie van
iedere geïnteresseerde burger.

is een ontwikkeling die reeds geruime
tijd aan de gang is, maar pas de laat-
ste jaren overduidelijk is geworden.

Vooreerst is er de toenemende
belangstelling voor en gebruik van
andere wetenschappelijke disciplines.
Voorheen beperkte die belangstelling
zich bijna uitsluitend tot die disciplines
die een bijdrage konden leveren tot
het dateren van archeologisch materi-
aal. Vooral onder impuls van ontwik-
kelingen in de angelsaksische landen
groeide er echter ook hier – zij het
zeer aarzelend – een zekere belang-
stelling voor disciplines als geografie,
theoretische modelvorming, statistiek,
informatica, verwerking en manipulatie
van gegevens. Hierdoor kwam de
archeologie in een ruimer, zowel op
de theorie als de praktijk gericht kader
terecht. Een nog recentere ontwik-
keling is de integratie van biologisch
onderzoek dat belangstelling heeft
voor plant- en dierlijke resten in
archeologische contexten.

Deze belangstelling gaat van het
microscopisch kleine (bijvoorbeeld
kiezelwieren) tot grote dieren (vee en
jachtwild). Deze onderzoeken
leiden niet alleen tot een reconstructie
van de leef- en eetgewoonten in het
verleden, maar ook van het ecologisch
kader waarbinnen deze activiteiten
zich afspeelden.

Een andere, niet minder belangrijke
ontwikkeling is die van een steeds
grotere openheid naar het 'grote
publiek', dat deze houding overigens
honoreert met een steeds grotere
belangstelling en steun voor archeolo-
gische projecten. Het is evident dat
zonder dit maatschappelijk draagvlak

de archeologie zoals die zich nu ont-
wikkelt, niet kan bestaan of groeien.

In een aantal min of meer recente
publikaties zijn al deze ontwikkelingen
voortreffelijk geïllustreerd.

Een eerste voorbeeld, uit een betrek-
kelijk nieuwe discipline binnen de
archeologie, namelijk de stadsarcheo-
logie, beschrijft een opgraving in de in
1989 door brand verwoeste Rijke
Klarenkerk in Brussel. De opgravingen
gebeurden in de periode 1991-1993,
en het is op zich al opmerkelijk dat de
resultaten zo vlug in een rijk uitge-
werkte publikatie worden gepresen-
teerd. Het boek vangt aan met een
overzicht van de geschiedenis van het
site, gereconstrueerd uit historische
bronnen, waarna deze gegevens wor-
den getoetst aan en uitgebreid met de
resultaten van het archeologisch
onderzoek. Het levert een boeiend
verhaal op over de evolutie van een
stadswijk binnen de zogenaamde
eerste stadsomwalling, met bewo-
ningssporen vanaf de 13de eeuw, de
vestiging van een broederklooster
eind 15de eeuw, van het klooster van
de Rijke Klaren eind 16de eeuw en de
omskakeling van kloosterkerk tot
parochiekerk begin 19de eeuw.

De verschillende bouwfasen worden
rijk geïllustreerd met archeologisch
materiaal, dat aldus een welkome
aanvulling is van het tot op heden
schaarse gepubliceerde materiaal uit
de Brusselse binnenstad. In een uitge-
breide samenvatting wordt dit materi-
aal in zijn historische, socio-economi-
sche en statistische context geplaatst;
hetzelfde gebeurt met de teruggevon-
den dierlijke en andere biologische en
anorganische resten.

Wet-, Decreet- en Regelgeving

Monumenten, Nieuw en Oud

Landschappen

Deel 1: Monumenten

Deel 2: Nieuw en Oud

Deel 3: Landschappen

Deel 4: Monumenten

Deel 5: Nieuw en Oud

Deel 6: Landschappen

Deel 7: Monumenten

Deel 8: Nieuw en Oud

Deel 9: Landschappen

Deel 10: Monumenten

Deel 11: Nieuw en Oud

Deel 12: Landschappen

Deel 13: Monumenten

Deel 14: Nieuw en Oud

Deel 15: Landschappen

Deel 16: Monumenten

Deel 17: Nieuw en Oud

Deel 18: Landschappen

DE 'NIEUWE' ARCHEOLOGIE

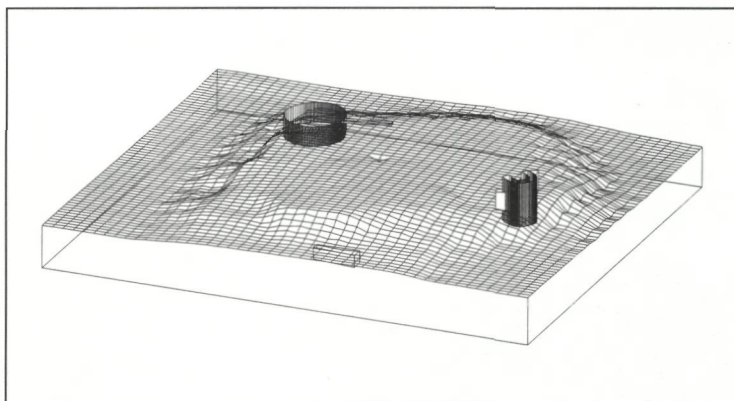
Dat de archeologie zich langzaam
maar zeker een aantal uitgangen uit
haar ivoren toren aan het graven is,

Driedimensionaal beeld van de topografie van de heuvel en de bouwresten van het laatmiddeleeuws kasteel (uit: de Burcht te Londerzeel)

Een vergelijkbare publikatie, gegroeid aan een andere archeologische tak, de castellologie, is het eindresultaat van opgravingen in 1986-1987 op *De Burcht* te Londerzeel (Brabant) en is de eerste van een reeks monografieën uitgegeven door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap. Ook hier ligt de nadruk op de multidisciplinaire aanpak van een dergelijk project, een aanpak die leidt tot een coherente en vruchtbare visie op de geschiedenis van het site. De oudste bewoning is te situeren op een kunstmatige heuvel of motte die omstreeks 1100 werd aangelegd. Aan de voet van het mottekasteel ontwikkelde zich reeds tijdens de 12de eeuw het dorp Lundersella, waarbij de castrale kapel tot parochiekerk evolueerde. Eind 13de eeuw werd begonnen met de bouw van een bakstenen polygonaal kasteel op de motte, bestaand uit een grote wohntoren, een poortgebouw en weermuren met waltorens. Deze stenen constructies werden waarschijnlijk aangevuld met een houten woonhuis. Van dit alles is enkel één waltoren in opstand bewaard gebleven. Zoals in de voorgaande publikaties wordt historisch onderzoek gecombineerd met de resultaten van de opgravingen, wat in synthese leidt tot een reconstructie van de bewoningsgeschiedenis. Hierbij hoort ook een uitgebreide bespreking van het archeologisch (huisraad en bouwelementen) en archeozoologisch materiaal. Statistische analyses werden ook hier waar mogelijk uitgevoerd.

Tenslotte willen we hier de aandacht vestigen op een andere reeks publikaties van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium; *Archeologie in Vlaanderen* brengt telkens in één volume allerlei bijdragen die de meest recente resultaten en ontwikkelingen binnen de archeologische discipline illustreren. Ook deze publikaties willen een groter publiek dan het gespecialiseerde bereiken, maar worden daardoor wel verplicht tot evenwichtsoefeningen op de dunne lijn die het strikt wetenschappelijke van het meer vulgariserende werk scheidt. Het I.A.P. kiest hierbij terecht voor een redactionele lijn waarbij de grootste inspanning wordt gevraagd van de geïnteresseerde lezer.

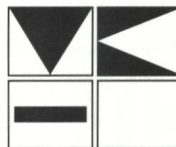
Dirk Van Eenhooge

DE POORTER A., *De Rijke Klarenwijk: van Priemspoort tot Klooster*, *Archeologie in Brussel*, deel A, Brussel, 1995
DEWILDE M., e.a., *De Burcht te Londerzeel. Bewoningsgeschiedenis van een motte en een bakstenen kasteel*, *Archeologie in Vlaanderen*, Monografie 1, Zellik 1994.

De reeds verschenen delen van *Archeologie in Vlaanderen* kunnen besteld worden bij het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium - Doornveld 1 bus 30 - 1731 Asse-Zellik
Tel. 02/463.13.33 of fax. 02/463.1951

STICHTING MENS · LAND · CULTUUR

Themareizen 1996

Kies nu, meer dan ooit, voor de betere reis

Londen 'Special' (krokus - februari)

Syrië en Jordanië (Pasen)

Campanië en Apulië (lente)

Saintonge en festival Herreweghe (juli)

Hanzesteden (juli)

Peru (zomer)

Schotland: in het spoor van Mendelssohn

Midden-Engeland (augustus)

Zijderoute in China

Vraag een REISBROCHURE

schriftelijk: Nerviërsaan 135, bus 51 - 1040 Brussel
telefonisch: 02/511 85 96 (kantooruren)

M&L CITAAT

“De stedeling is diegene die zich bewust is dat hij aan een hogere vorm van samenleving participeert en deze constant wil verbeteren. Is er bovendien het bezielende spel van licht en schaduw over de daken, torens, gevels, straten en pleinen, gepatineerd door oude roem, dan is het beeldscheppend effect zo intens dat het tot grote dingen kan inspireren. Zulke steden werden door alle tijden heen brandpunten van cultuur. Socrates zegde het reeds ‘de velden en de bomen leren mij niets, maar de mens in de stad wel’.

*Uit: H.B. Cools, ere-burgemeester, voorzitter OCMW Antwerpen,
De stad, nood aan langdurige verzorging en onmiddellijke
actie (17th International Conference on Making Cities
Livable, Freiburg, Duitsland, 5-9 september 1995).*

wordt opnieuw oud vensterglas geplaatst. Vermeldenswaard is ook dat voor de werken een materialenbank werd aangelegd. Veel oud materiaal zoals bakstenen, pannen, balken, plavuizen, deuren en andere van elders werden in dank aanvaard of verwisselden binnen het begijnhof van pand.

De overheid, met name Vlaams gewest (50 %), provinciebestuur (15 %) en gemeente (15 %), betaalt 80 % van de 23.583.226,-fr van de restauratie van de gemeenschappelijke delen en het Ost-Museum door de vzw *Het Convent*.

De individuele erfpachthouders ontvingen voor de dringendste werken een onderhoudspremie van het Vlaams gewest: samen 4.190.267 zijnde 40 % van de 10.475.668,-fr. kosten.

Voor de huidige restauratie van de huizen zal uiteindelijk een restauratiepremie van 40 % op de restauratieve kosten worden uitbetaald: zijnde 25.390.072 (25 %) van het Vlaams gewest en ongeveer 7.500.000 (7,5 %) respectievelijk van provinciebestuur en gemeentebestuur op een geheel van 107.610.309,-fr. kosten.

Het lot van dit monument heeft in de jaren 1990 naar wij menen een gelukkige wending genomen. Het is een restauratie die tot navolging mag aanzetten en dit niet in het minst omdat het initiatief van een gemeenschap is. De naam van de vzw *Het Convent* grijpt niet voor niets terug naar het vroegere gemeenschapshuis van het

begijnhof. Bij een begijnhof denken we in eerste instantie aan een gebouwencomplex, maar een begijnhof is in wezen ook een instituut. Achter de reeks schilderachtige huisjes rond een plein en kerk binnen een veilige beslotenheid ging een samenwerkende gemeenschap met eigen sociale voorzieningen schuil: letterlijk en figuurlijk was het een kleine stad binnen een grote stad.

De huidige restauratie gebeurt niet alleen met respect voor de authenticiteit en met behoud van de oorspronkelijke bestemming van deze woonhuizen. Het bijzondere is toch wel dat er ook een vorm van gemeenschappelijk leven en wonen terug in ere wordt hersteld. Juist dit aspect maakt deze restauratie zo geslaagd.

De administratie bevoegd voor Monumenten en Landschappen heeft in deze gelukkige wending geen uitgesproken verdienste. Dit project kon niet door de overheid op het getouw worden gezet. Het kon alleen maar ontstaan uit de gemeenschap zelf.

Menige nieuwe bewoner van het begijnhof van Hoogstraten zal straks zijn huidige woonst – sommigen hun villa op een verkaveling – verlaten om zijn intrek te nemen in een gerestaureerde, voormalige begijnhofwoning. Monumenten bemiddelen sterk het gevoel om bij een gemeenschap en haar geschiedenis te horen. En is dit niet het belangrijkste nut van een monument?

lijks van het modale bouwbedrijf onderscheidde werden oorspronkelijke bouwmaterialen vaak node-loos vernieuwd of werd naargelang het de wensen van de bouwheer uitkwam de historische waarde van het monument gerelativeerd. Een barstje hier en daar in het metselwerk volstond om een gevel grondig en uitgebreid onder handen te nemen. Vaak was het resultaat van de restauratie niet veel meer dan historiserende of archaïserende nieuwbouw.

De tegengestelde visies op het restauratievak, in het vakjargon gedefinieerd als *hard* tegenover *zacht*, waren uitgegroeid tot een fundamentele polarisatie waarmede de visie van de restauratie-architect tegenover die van de monumentenzorger werd geplaatst. Dit is te verklaren door het feit dat het restauratievak sinds lang nagenoeg uitsluitend zaak was geweest van de architecten die niet altijd met de specifieke eisen van het restauratievak waren vertrouwd en hierdoor moeilijk inhoudelijk onderscheid wisten te

maken tussen een restauratie-opdracht en hun vertrouwde dagelijkse bouwpraktijk. Anderzijds was het ook zo, dat in de beginjaren van de Rijksdienst nog nauwelijks sprake was van de thans algemeen aanvaarde en op ruime schaal aangewende zachte restauratiemethoden en -technieken, zoals waterafstotende behandeling van gevels, polymeerchemisch herstel, zandsteenverstevigers, steenherstelmortels en chemische verankeringssystemen.

In 1938 had kanunnik R. Lemaire in zijn boek *La restauration des monuments anciens* (5) een overzicht gebracht van de in zijn tijd gangbare restauratietheorieën en de vinger op de wonde gelegd waar hij in het bijzonder wees op het gebrek aan ernstig wetenschappelijk onderzoek en het gemis aan een specifieke restaurateursopleiding bij de architecten. Een belangrijke plaats nam de tegenstelling in tussen de visies van *maximalisten* en *minimalisten*, opvattingen die wij thans als hard en zacht zouden omschrijven.

Werd de restauratie-ethiek lange tijd bepaald door de architecten, toch waren het uitgerekend restauratie-architecten en -technici die in 1964 het initiatief namen de voorwaarden voor een correcte restauratie-ethiek vast te leggen in een handvest, het Charter van Venetië, waarbij het belang van de kunsthistorische, bouwhistorische en archeologische bijdrage als volwaardige disciplines, spil en sluitstuk in het restauratieconcept werd bevestigd.

Nu de op maat van de zachte restauratie ontwikkelde methoden vandaag in het restauratievak niet meer weg te denken zijn, heeft de controverse tussen voorstanders van de harde en de zachte aanpak zich toegespitst op andere accenten. Enerzijds zijn er de pleitbezorgers van een *dynamische* restauratie, die de nood van het monument aan permanent nieuwe bestemmingen en dus ook aan nieuwe architectuur voorop stellen. Anderzijds pleiten de voorstanders van een eerder *statische* restauratie voor een maximaal behoud van de authenticiteit door strikt conserverende maatregelen. Men zal zich er echter voor hoeden dit statische aspect uitsluitend pejoratief te interpreteren, temeer dat de tegenstelling statisch-dynamisch ook wordt gehanteerd door architecten die in een principiële handhaving van de intrinsieke waarde van het monument een belemmering zien van de door hen als dynamisch beschouwde aanpak die de receptiviteit van het monument voor nieuwe bestemmingen vooropstelt. Het hoeft verder geen betoog dat het ene zowel als het andere standpunt tot excessen kan leiden indien ze ongenueanceerd in de praktijk worden gebracht. Laten wij vooraf wat dieper ingaan op de meer vertrouwde discrepanties tussen de harde en zachte opvattingen omtrent het restauratieproces.

Door de voorstanders van de harde restauratie worden de vetustiteit en de graad van verval van een monument ronduit als een kwaal beschouwd die onvoorwaardelijk en zo nodig met drastische ingrepen dient verholpen. Men neemt geen genoegen met het conserveren en consolideren van de nog aanwezige oorspronkelijke structuur en materialen maar acht de vervanging ervan *a priori* noodzakelijk, waarbij niet wordt geaarzeld het monument naar een toestand van vermeende authenticiteit te *her-denken*. Door de restauratie wordt het monument soms als het ware herschapen doordat toevoegsels uit latere eeuwen, stilistisch vreemd aan het beeld van de authenticiteit dat men vaak onterecht voor ogen heeft, de plaats hebben geruimd voor hypothetische en bij de vermeende oorspronkelijke stijl beter passende invullingen of reconstructies. Het *wat* en het *hoe* van de restauratie is dan ook niet het

resultaat van een wisselwerking van verschillende disciplines – historisch, bouwkundig en restauratie-technisch onderzoek – maar wordt bepaald door de rechttoe-rechtaan praktijk van het bouwbedrijf.

Hiertegenover staat de visie van de monumentenzorger, de zachte restauratie, met uitgangspunten die lijnrecht tegenover die van de harde aanpak staan. De vetustiteit van een monument noodzaakt niet *a priori* tot zware ingrepen, doch het respect voor de oorspronkelijke bouwmaterialen doet vaak de voorkeur uitgaan naar een louter conserverende behandeling. Alleen wanneer consoliderende en conserverende maatregelen geen duurzame oplossing bieden zal het alternatief van vernieuwing worden overwogen. Daar al wat verder gaat dan deze zachte maatregelen gezien wordt als een onomkeerbaar ingrijpen in de authenticiteit van het monument zullen de aard en de repercussies van de mogelijke restauratie-opties vooraf grondig worden geëvalueerd.

Een gebrekkige bouwfysische toestand en de opeenvolgende stijlevoluties die het monument heeft ondergaan zijn geen voorwendsel om het naar een denkbeeldige authenticiteit te *her-talen*. De mogelijkheid van een invulling van verdwenen onderdelen met eigentijdse en herkenbare elementen zal pas worden overwogen indien door voorafgaand bouw-historisch, kunsthistorisch of archeologisch onderzoek de opportuniteit ervan kan worden aangetoond. Daar een consoliderende en conserverende behandeling alleen uiteraard niet volstaat om het verval blijvend te stoppen en daar de voor de toekomst noodzakelijke nazorg dient te worden verzekerd, kan een nieuwe bestemming worden overwogen voor zover deze de intrinsieke waarde van het monument ongemoeid laat.

HARD RESTAUREREN EN DAAR VOORBIJ ...

Dat door het ontbreken van bouwhistorisch en archeologisch vooronderzoek een restauratie-optie van meet af aan al op het verkeerde been kan worden gezet toont het voorbeeld van de voormalige priorij van Corsendonk te Oud-Turnhout. In 1972-73 werden de wetenschappelijke medewerkers van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen belast met het toezicht op de restauratie die toen reeds geruime tijd aan de gang was. Onder andere was de reconstructie voorzien van een verdwenen pandgang die aansloot bij de enige overgebleven priorijvleugel. De nieuwe pandgang werd opgevat als een ruime, circa vier meter brede en tot beneden toe met brede puntbogen geopende *patio*,

typologisch volkomen vreemd aan het monument. Door archeologische steekproeven kon worden aangetoond dat de oorspronkelijke pandgang een breedte van slechts 2,40 m bezat, terwijl een afbeelding op een 17de-eeuwse prent geen brede bogen doch kleinere, met maaswerk gevulde ramen liet zien. De resultaten van dit onderzoek werden aan het secretariaat van de Koninklijke Commissie gerapporteerd in een poging de restauratie alsnog bij te sturen. Dit mocht echter niet baten: daar ze niet met het door de bouwheer vooraf bepaald programma strookten werden de resultaten van het onderzoek genegeerd.

Dit anekdotisch voorbeeld, een incident dat als een ontsporing van de restauratie-ethiek kan worden beschouwd, berust niet op een gestructureerde visie; het is een door het bouwprogramma bepaalde vooringenomenheid die de bouwheer heeft verhinderd gehoor te geven aan de wetenschappelijke argumenten van de kunsthistoricus en de archeoloog.

Een van de moeilijkst uit te roeien vooroordelen, kenmerkend voor de harde restauratieve aanpak, is de bij het publiek sterk verbreide afkeer van het gebruik van kleur aan het monument. Dat het vanouds gebruik van polychrome afwerkingslagen aan en in onze monumenten, vaak bedoeld als een vorm van kunstmatige veredeling van de bouwmaterialen, door onderzoek *in situ* kan worden aangetoond, wordt vaak als een niet relevant argument afgewimpeld. Het opnieuw pleisteren, kaleien of schilderen van gevels of andere onderdelen van het monument wordt – zelfs door restauratie-architecten – beschouwd als een kunstmatige chemische kleurlaag die monotoon vervuult en het vermeende edele natuurlijke bouw materiaal ontsiert door het niet tot zijn eigen patina te laten verweren. Door dit belangrijk aspect van de monumentenzorg te negeren worden ook de storende contrasten over het hoofd gezien die kunnen ontstaan wanneer bij een restauratie nieuw naast oud materiaal wordt verwerkt. De overwaardering van de eigen patina van het bouw materiaal wordt enerzijds in een 19de-eeuwse visie – waarover verder meer – en wordt anderzijds waarschijnlijk ook ingegeven door de betrekkelijk hoge kostprijs van het bouw materiaal en in het bijzonder van de bewerkte natuursteen. Dat men de voorkeur geeft aan een lappendeken van nieuw met oud gevelparement en men een door de brokkelige baksteenkanten onregelmatig verlopend voegwerk als een esthetisch *summum* ervaart wijst op een dubieuze maar diepgewortelde smaak, wellicht mede geïnspireerd door het *patchwork* van allerhande gerecupereerd bouw materiaal van de hedendaagse fermettenbouw.

De overwaardering van het naakte bouw materiaal heeft ook geleid tot de schadelijke praktijk die erin bestaat al het oorspronkelijk pleisterwerk van in het bijzonder 19de-eeuwse gevels te verwijderen. Men realiseert zich blijkbaar niet dat het aldus vrijgelegd baksteen metselwerk dan vaak van een geringere kwaliteit blijkt te zijn daar het niet was bedoeld om voor het oog zichtbaar te blijven. Men houdt evenmin rekening met het feit dat de onvermijdelijke intensieve zandstraling de baksteen een pokdalig uitzicht geeft waardoor hij sneller vervuult en de porositeit toeneemt, waarbij door een grotere waterabsorptie het gevaar voor vorstschade reëel wordt.

Deze praktijken hebben niet alleen de ooit homogeen bepleisterde straat- en pleinwanden verminkt, ze hebben zich ook vast in de restauratiepraktijk genesteld. Zo werd een voorontwerp van restauratie voor de Sint-Aldegondiskerk te Deurle bij Sint-Martens-Latem door het Bestuur Monumenten en Landschappen verworpen omdat de restauratie-architect het kerkinterieur als het ware tot een schuur wenste om te bouwen door het volledig te ontleisteren en het houten gewelf te verwijderen om de gehele dakstructuur tot in de nok zichtbaar te maken. Deze manie heeft er bovendien toe bijgedragen dat oude technieken van het bouwvak nagenoeg geheel in de vergetelheid zijn geraakt. Dit gebrek laat zich vandaag sterk voelen wanneer men bij restauraties wordt geconfronteerd met de noodzaak een gevel op de oude wijze te rotsen of de voegen met knip- en snijwerk uit te voeren.

Eenzelfde drang naar uitzuivering blijkt uit de ijver waarmee sedert de jaren '60 terwille van een gewijzigde liturgie de aankleding van kerkinterieurs en in het bijzonder het neogotisch meubilair werd opgeruimd. Onder de helaas talrijke voorbeelden kan de Sint-Margarethakerk te Baardgem bij Aalst worden genoemd waar in de jaren 1968-1973 de restauratie voor deze eigentijdse vorm van beeldenstorm als alibi werd gebruikt en het uit het kerkinterieur verwijderd neogotisch meubilair in een stal bij de pastorie een roemloos verval tegemoet ging.

Voor in zijn beginjaren werd de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg geconfronteerd met een wel heel bijzonder fenomeen dat erin bestond de niet meer te redden monumenten na demontage herop te bouwen in het Openluchtmuseum van Bokrijk. Aldus dreigde elk monument potentieel een museumobject te worden daar het bij de geringste bedreiging – aan voorwendsels zou vrijwel geen gebrek zijn – in het Limburgse toevluchtsoord een gastvrij onderkomen kon vinden. Voor de Rijks-

dienst waren er voldoende redenen om tegen deze stroom in te roeien: niet alleen zou door verplaatsing het monument uit zijn historisch kader worden weggerukt en zou het bij de demontage en de reconstructie zijn materiële authenticiteit zo goed als volledig hebben prijsgegeven, doch bovendien zou het *a priori* aanvaarden van dit alternatief onvermijdelijk leiden tot een beleidsmatige laksheid die de bedreiging van een monument nog nauwelijks in vraag stelt.

IDEEËN ACHTER DE HARDE RESTAURATIE

De radicale restauratieve aanpak is een consequent gevolg van het 19de-eeuws positivistisch materialisme en van het functionalisme waarmee Viollet-le-Duc aan het gotisch bouwsysteem een rationele grondslag gaf en het verklaarde als een samenhangend geheel van constructieve principes, waarin elk bouwonderdeel een rationele en functionele rol te vervullen had. Mettertijd was de impact op de restauratiepraktijk vërreikend: de functie zou de vormgeving bepalen die zo nodig hieraan diende te worden aangepast, zodat onderdelen van het monument die niet aan de verwachte functionaliteit beantwoordden ten koste van hun authenticiteit werden gecorrigeerd. Uit belangstelling voor de constructieve principes groeide een overwaardering van de bouwmaterialen, waardoor geen plaats meer was voor gepleisterde of geschilderde afwerkingslagen die de elementen van de constructie voor het oog verborgen. Verscheidene generaties architecten die aldus werden gevormd tot adepten van een stijl-doctrine hebben hiermede voor lange tijd ook op de restauratiepraktijk hun stempel gedrukt.

Na de Eerste Wereldoorlog, toen de wederopbouw van onze verwoeste stadskernen aan een hoog tempo gestalte kreeg, beleefde de creativiteit bij de realisatie van historiserende reconstructies en archaïserende invularchitectuur hoogtijdagen. Het enthousiasme sloeg ook op de restauratiepraktijk over, waar met een gedegen kennis maar tegelijk ongenueanceerde toepassing van de grote historische stijlen de restauratie-architect de rol van de discipline van het bouw-historisch onderzoek buiten spel plaatste.

Uit een selectieve inventarisatie van het bouwkundig patrimonium was een strak vormenrepertorium gegroeid dat door de restauratie-architect routinematig werd toegepast. Een selectie van historische gebouwen werd geregistreerd en met alle bouwkundige details in kaart gebracht, waardoor men wel inzicht kreeg in de constructieve principes doch

onbekend bleef met een rijke variëteit van vormen, details en bijzondere bouwtechnieken die bij gebouwen van de zogenaamde *lagere orde* kon worden aangetroffen.

Zo werd in 1937, als een hulp bij het ontleden en technisch nauwkeurig natekenen van historische monumenten, het boek *Bouwkundig teekenen-Initiation à l'Architecture* gepubliceerd, van de hand van de toenmalige directeur van het Sint-Lucas-instituut te Gent, Broeder Alfred-Maurice (6). Behalve een handleiding in de architectuuropleiding beoogde het werk bovendien nog een middel te zijn "... om de goede smaak te verfijnen en een mogelijkheid [te bieden] tot vergelijkende studie van de grote nationale bouwstijlen van de 12de tot de 18de eeuw", zoals Dr. J. Janssens het in zijn voorwoord bij de facsimile uitgave van 1981 stelt (7). Gold een dergelijke handleiding als een introductie in de monumentenzorg bij de architectuuropleiding, toch bleef de bruikbaarheid voor het restauratievak eenzijdig en beperkt door het selectieve opzet waarmee de auteur bij het optekenen is tewerk gegaan.

Ook kadert de verwijzing in het voorwoord naar de *grote nationale bouwstijlen* nog volop in een 19de-eeuwse visie die hoofdzakelijk aandacht besteedde aan het grote (type)monument, de *architectura maior*. Deze discriminatie werd trouwens nog niet zo heel lang geleden als leidraad gehanteerd bij de evaluatie van monumenten, zodat dikwijls alleen gedeelten van kerkgebouwen werden beschermd die zich door een zuivere stijlauthenticiteit van de rest van de architectuur onderscheidde (8). Aan de rijkdom en het belang van de *architectura minor* zou pas een systematische aandacht worden besteed door een exhaustieve registratie van het bouwkundig erfgoed, gepaard gaand met archivalisch en bouwhistorisch onderzoek *in situ*, zoals het door de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg systematisch voortgezet onderzoek waarvan de resultaten sedert 1985 als afleveringen in het *Restauratie-vademecum* worden gepubliceerd.

De nagenoeg exclusieve waardering van de *architectura maior* had ook haar wortels in een 19de-eeuwse romantische verheerlijking van het eigen nationaal verleden, waarbij de kunst en dus ook de *grote bouwstijlen* werden betrokken. Ook de monumentenzorg leverde haar bijdrage door eenzijdig de *Gestalt* van het bouwwerk tot lering en stichting op een voetstuk te verheffen, een opvatting waarbinnen geen plaats was voor een door de tand en de hand van de tijd getekend bouwkundig patrimonium. Dit had voor gevolg dat als 'ontsiering' gedoodverfde toevoegingen als aanslag op de authenticiteit werden ervaren en door de restauratie-architect uit de geschiedenis van het monument konden worden

gewist. In deze gedachtengang zou een gotisch gebouw van de 13de eeuw er na restauratie tot in de details (opnieuw) als een (geïdealiseerde) 13de-eeuwse gotische constructie moeten uitzien, bevrijd van alle 'onzuivere' toevoegingen uit latere perioden.

Het streven naar een vermeende authenticiteit en stijleenheid vormde het brandpunt van de restauratietheorie en resulteerde vaak in een denkbeeldige momentopname uit het gevarieerd bestaan van het monument, terwijl het volledige verhaal dat het gebouw doorheen de eeuwen kon vertellen werd uitgewist. De bevindingen van archeologisch, bouw- en kunsthistorisch onderzoek konden dan wel worden geregistreerd en op schrift gesteld, voor de opbouw van het restauratie-ontwerp hadden ze zelden een doorslaggevende betekenis.

Nog in 1976 werd bij de restauratie van het voormalig Dominicanerklooster te Gent gepoogd de spitsboogramen van de Leiegevel van een als representatief 13de-eeuws beschouwd venstertype te voorzien. Dit type - twee lancetten met een vierpas als kopvulling - zou ongeacht de variërende breedte van de ramen de plaats innemen van de eenvoudige roedenverdelingen die er na de vernielingen door de beeldenstorm van 1566 waren geplaatst. Na diverse alternatieven te hebben onderzocht vestigde de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg de aandacht van de opdrachtgever en de ontwerper op de vernielingen die door de beeldenstormers onder andere aan de bibliotheek van het klooster waren aangericht en stelde verder onderzoek voor naar bouwrelicten *in situ* door middel van baggerwerken in de Leie. Daar aan dit voorstel geen gevolg werd gegeven besloot de Rijksdienst ook af te zien van historiserende raamvullingen en het eenvoudige type met roedenverdeling van na de 16de eeuw terug te plaatsen.

CODIFICATIE VAN DE ZACHTE RESTAURATIE: HET CHARTER VAN VENETIE

De beginselen voor bescherming en restauratie van monumenten werden een eerste maal vastgelegd in het Charter van Athene in 1931. In 1974 werd op het tweede *Internationaal Congres van Architecten en Technici* werkzaam op het gebied van de monumentenzorg het *Charter van Venetië* goedgekeurd; het jaar daarna werd dit internationaal handvest voor behoud en restauratie van monumenten en stads- en dorpsgezichten door ICOMOS aanvaard. In zestien artikels legt het handvest niet enkel de beginselen

vast voor een goede zorg voor het bouwkundig erfgoed, maar benadrukt ook het belang van de relatie tussen het monument en zijn bebouwde omgeving. Wij vatten hier de voor de restauratiepraktijk essentiële bepalingen in een wat aangepaste volgorde samen.

- Er zal beroep worden gedaan op alle beschikbare wetenschappelijke en technische kennis voor de studie en de conservering van het monument; bovendien moet aan elke restauratie archeologisch en historisch onderzoek van het monument voorafgaan;
- Behoud van het monument kan niet zonder onderhoud en een maatschappelijk nuttige bestemming; deze mag echter de indeling en de decoratie van het gebouw niet aantasten;
- Beeldhouw- en schilderwerk of andere versieringen die een geïntegreerd onderdeel uitmaken van het monument, mogen slechts verwijderd worden indien dit de enige mogelijkheid tot behoud van deze elementen is;
- Restauratie blijft een uitzonderlijke ingreep en moet gebaseerd zijn op eerbied voor het oude materiaal en de authentieke documenten; restauratie houdt op waar de hypothese begint, daarom moet ook elke om esthetische of technische redenen als onvermijdelijk erkende invulling de architectonische compositie respecteren en een eigentijds karakter dragen;
- Restauratie mag geen eenheid van stijl nastreven, daarom moeten alle waardevolle toevoegingen uit andere perioden worden geëerbiedigd;
- Het zichtbaar maken van een oudere situatie is slechts bij uitzondering gerechtvaardigd, namelijk indien de te verwijderen onderdelen van gering belang zijn, de zichtbaar gemaakte oudere toestand een grote historische, archeologische of esthetische waarde vertegenwoordigt en zijn huidige staat van voldoende kwaliteit is om deze ingreep te rechtvaardigen; deze beoordelingen mogen niet alleen van de restauratie-architect afhangen;
- Onderdelen die verdwenen elementen vervangen moeten harmonisch in het geheel worden opgenomen en moeten duidelijk van de originele gedeelten te onderscheiden zijn zodat geen vervalsing van de artistieke en historische informatie optreedt;
- Toevoegingen kunnen slechts aanvaard worden voor zover ze de belangrijke onderdelen van het gebouw respecteren en het traditionele kader, het evenwicht in de compositie en de relatie met de omgeving niet verbreken.
- Op moderne conserverings- en constructiemethoden mag slechts beroep worden gedaan indien traditionele middelen niet toereikend blijken en mits de doeltreffendheid van de methoden wetenschappelijk

Leuven, het Negende Gebod Mechelsestraat 112

A. Bergmans

Het *Negende Gebod* in de Mechelsestraat te Leuven, maakt deel uit van de zogenaamde *Tien Geboden*, een ensemble van laatgotische huizen die in 1548 gebouwd werden door Pieter Was, abt van de Sint-Geertruiabdij, en als particuliere woningen werden verhuurd. Het *Negende Gebod* maakt deel uit van een reeks van vijf nagenoeg identieke woningen (het *Zesde* tot en met het *Tiende Gebod*), uitgebouwd als één groot landhuis met natuurstenen gevel en onder één doorlopend zadeldak, langs de zijkanten begrensd door twee trapgevels. Iedere woning is individueel opgevat als een vrij smal, in de hoogte uitgebouwd dwarshuis. Architecturaal zijn de onderscheiden woningen volkomen ondergeschikt aan het totaalbeeld. Als uitgangspunt voor de restauratie van het ensemble werd daarom geopteerd voor een herstel van de oorspronkelijke architecturale eenheid. De gevel van het *Negende Gebod*, die rond 1900 grondig verbouwd was en van een cementbepleistering voorzien, werd als eerste van de vijf individuele panden, op basis van bouwhistorisch onderzoek, in 1993 gereconstrueerd in zijn 16de-eeuws voorkomen.

Het Hof Oudevoorde te Vossem

G. Paesmans

Het hof *Oudevoorde*, een omvangrijke gesloten vierkante hoeve, ontleent haar huidige vormgeving grotendeels aan een ingrijpende verbouwingscampagne, in 1751-1755 uitgevoerd in opdracht van het Luxemburgcollege te Leuven.

Uit deze periode dateert eveneens het merkwaardig, torenvormige gastenverblijf voor de collegestudenten. In 1991-1992 werd de hoeve, toen nog in uitbating, met betoelaging gerestaureerd.

Gezien de relatief goede staat van bewaring en er zich geen functiewijziging opdrong, beperkten de ingrepen zich tot een grondig nazicht en herstel van het gevelmetselwerk, gedeeltelijke vernieuwing van de dakbedekking met natuurleien en vervanging van alle lood- en zinkwerken.

In het woongedeelte werden de muren grenzend aan de stallen behandeld tegen capillair opstijgend vocht en de ramen volledig vernieuwd, conform het bestaande model met kleinhouten én enkele beglazing.

Daarnaast ging bijzondere aandacht uit naar de eindafwerking van de, naar de straatzijde toe, volledig witgekalkte en gedeeltelijk bepleisterde gevels.

Op basis van duidelijk afleesbare sporen en een aanvullende analyse van de samenstelling, werd de dunne bepleistering van de gastentoren, in haar oorspronkelijke kleurstelling terug opgenomen.

Doorslaggevend voor deze in het oog springende keuze was de belangrijke architectuurhistorische waarde van deze weinig bekende, maar typische 18de-eeuwse afwerkingsvorm in imitatie bak- en natuursteen.

Ook de kopgevel van de schuur vertoonde gelijkaardige sporen, maar dermate verstoord, zodat hier werd geopteerd voor een egaal wit beschilderde, dunne bepleistering.

De aansluitende gevels van poort en woonhuis werden, na verwijdering van de talrijke kalklagen, met een minerale verf eveneens wit geschilderd.

is aangetoond en door de ervaring wordt gewaarborgd;

- Indien de oorspronkelijke omgeving van het monument nog bestaat dient deze te worden bewaard in haar verhoudingen van bouwmassa en kleurstelling;
- Door de nauwe relatie tussen het monument en zijn historische en ruimtelijke context kan een gehele of gedeeltelijke verplaatsing alleen worden aanvaard indien het voortbestaan van het monument dit vereist of indien dit kan worden gemotiveerd door zeer dringende redenen van nationaal of internationaal belang.

Het is duidelijk dat de bepalingen van het Charter van Venetië zich niet beperken tot voorschriften aangaande vormgeving en materialen, doch evenzeer aandacht besteden aan de restauratietechnieken, de bestemming en de omgeving van het monument. Daar een optimale restauratie de som zal zijn van verschillende factoren, is het niet denkbeeldig dat het resultaat van een restauratie zacht kan zijn voor wat de authenticiteit van vormgeving en bouwmaterialen betreft, doch tevens hard wegens de aard van de toegepaste technieken of de wijze waarop het monument aan een nieuwe bestemming werd aangepast. Dat het in de praktijk niet altijd meevalt een in alle opzichten zachte restauratie te realiseren zal verder nog worden aangetoond door een aantal resultaten aan het Charter van Venetië te toetsen. Eerst worden echter de verschillende factoren onderzocht die samen de restauratie-optie bepalen, maar naargelang de omstandigheden uiteenlopend kunnen worden geëvalueerd.

De bestemming

Zacht restaureren volgt uit een eerder statische visie op de bestemming van het monument, waarbij wordt gestreefd naar een behoud van de oorspronkelijke functie, met tot een minimum beperkte aanpassingen en wijzigingen die daarom als van een ondergeschikt belang worden beschouwd. Bij de woonfunctie kan men nu eenmaal niet buiten de inrichting van een minimum aan moderne accommodatie, doch er zal vooral worden naar gestreefd uitsluitend de reeds beschikbare, voor bewoning bestemde oppervlakte te benutten zonder deze te moeten uitbreiden door het aanbouwen van annexe constructies.

Hard restaureren kan gepaard gaan met een meer dynamische aanpak die uitbreiding of reorganisatie van de vanouds beschikbare ruimte niet *a priori* uitsluit of zelfs de oorspronkelijke bestemming fundamenteel wijzigt. Een totaal nieuwe en voor het monument in essentie vreemde bestemming kan

echter voor gevolg hebben dat de authenticiteit wordt aangetast. Zo zal bijvoorbeeld bij de herinrichting van begijnhofhuisjes of arbeidersbeluiken tot tentoonstellingsruimten de kenmerkende gescheiden cellenstructuur worden doorbroken.

De vormgeving

Hieronder wordt verstaan de structurele en ornamentale vormelijke bestanddelen die het monument typologisch herkenbaar maken waardoor het ook als een historisch waardevol document wordt ervaren.

De zachte restauratie beschouwt zowel de oorspronkelijke als de later toegevoegde onderdelen uit bouwhistorisch oogpunt als evenwaardige getuigen die daarom bewaard dienen te blijven. Zo wordt aan 18de-eeuws vensterschrijnwerk dat de plaats van stenen kruiskozijnen heeft ingenomen hetzelfde belang gehecht als aan de nog bewaarde natuurstenen neggen, lateien en dorpels, getuigen van de oude structuur. De restauratie zal het bouwhistorisch relaas van verschillende stijlevoluties respecteren.

De harde visie gaat er vanuit dat de authenticiteit wordt geschaad door een diversiteit van stijlen en verschillende bouwsporen die beletten dat het monument in één oogopslag afleesbaar wordt. Daarom worden alle latere – zelfs bouwhistorisch belangrijke – verbouwingen of toevoegingen aan de reconstructie van een dikwijls vermeende oorspronkelijke toestand opgeofferd. Daar een dergelijke heropbouw betekent dat de in de loop van de eeuwen verdwenen elementen terug worden geplaatst, zal men zich vaak genoodzaakt zien zich met wetenschappelijk weinig betrouwbare stijlanalogieën te behelpen.

Het valt nog best mee indien zich *in situ* nog sporen bevinden die ondubbelzinnig de plaats en de vormgeving van de verdwenen onderdelen aangeven. Voorts kunnen op andere plaatsen van het gebouw opnieuw verwerkte oudere bouwonderdelen worden aangetroffen waarvan omtrent de herkomst weinig twijfel bestaat. Indien dergelijke onderdelen bovendien nog voldoende informatie verstrekken over hun oorspronkelijke vormgeving kunnen ze zonder de authenticiteit te schaden op hun oorspronkelijke plaats terug worden gebracht. Laat daarentegen de staat van bewaring geen herbruik meer toe en besluit men tot een integrale vernieuwing over te gaan, dan zal de ingreep duidelijker herkenbaar zijn en gaat de balans tussen zachte en harde restauratie in het voordeel van deze laatste overhellen.

Naargelang het gezichtspunt – van de monumentenzorger of van de restauratie-architect – kan de intro-

ductie van eigentijdse architectuurelementen in het restauratieproces als een harde of een zachte ingreep worden beschouwd. Het toevoegen van eigentijdse elementen en materialen kan als een harde ingreep worden beschouwd wanneer de oorspronkelijke vormtaal en materialen nog gekend zijn of door onderzoek nog kunnen worden achterhaald.

Het Charter van Venetië beveelt een eigentijdse, van het origineel duidelijk te onderscheiden schepping aan wanneer dit om esthetische of technische redenen onvermijdelijk zou zijn en een historiserend alternatief op hypothese zou berusten. Het Charter doet een niet zo duidelijke uitspraak betreffende de esthetische of technische redenen die het gebruik van eigentijdse architectuurelementen kunnen verantwoorden, wat de restauratie-architect ertoe verleidt de voorwaarden nogal ruim te interpreteren. Daar vaak wordt gepoogd om zonder dwingende noodzaak het monument van een eigentijdse toets te voorzien lijkt het er wel op alsof het monument als een uitermate geschikt labo voor experimenten wordt beschouwd. Mede door enige vaagheid hieromtrent in het Charter van Venetië blijft het principe van de eigentijdse invularchitectuur in de restauratieproblematiek een omstreden zaak.

De materialen en de methoden

Hier staat de vraag centraal of het behoud van de oorspronkelijke materialen door het gebruik van passende zachte restauratiemethoden wordt gewaarborgd. Tegenover de doortastende ingreep van vernieuwing – waartegen vanuit technisch oogpunt wellicht weinig kan worden ingebracht – staat immers de behoefte om de oorspronkelijke materialen met hun door de tijd verkregen patina maximaal te bewaren. Zo bijvoorbeeld laat het principe van de gotische skeletbouw bij kerkramen een kant en klare opbouw zien met een uitsparing – een sponning – voor de glas-in-loodvulling in de profilering van de negblokken die hierdoor als hoekstijl voor de glasvulling dienst doen. Daar men vroeger niet beschikte over de mogelijkheden die thans door steenherstel-mortels worden geboden, kon de restauratie-architect kiezen uit twee alternatieven: ofwel volledige vernieuwing van de raamnégblokken waarmee aan het oorspronkelijk constructieprincipe geen afbreuk werd gedaan, ofwel – wat in de regel vaker gebeurde – de verweerde hoekprofileringen met hun raamsponning vervangen door op zichzelf staande, niet langer van de oorspronkelijke steensnede deel uitmakende hoekstijlen.

Met betrekking tot het gebruik van steenherstel-mortels wordt men vaak voor de keuze geplaatst het bijgewerkte oppervlak al dan niet van een nafrijning

te voorzien. Het antwoord zal vaak afhangen van de toestand van de natuursteen: indien deze in zijn geheel een patina van verwerking heeft gekregen zou het nafrijnen van plaatselijk bijgewerkte delen zeker zinloos zijn, zelfs indien verspreid nog enkele sporen van gefrijnde oppervlakken zouden aanwezig zijn. Een enkele keer wordt een puristisch argument gehanteerd en geeft men de voorkeur aan het verder onbewerkt laten van de herstellende of vernieuwde steenpartijen, hierdoor heel bewust strevend naar een sprekend onderscheid tussen de oorspronkelijke en de gerestaureerde delen (9).

Zorg voor een maximale conservering van het oorspronkelijk materiaal impliceert uiteraard het gebruik van uitgesproken zachte methoden en technieken: waterwerende behandeling van gevels in plaats van het optrekken van een nieuw baksteen-parement vóór het oude, polymeerchemisch herstel in plaats van het vernieuwen van zichtbare balken-constructies, gebruik van de injectiemethode tegen opstijgend vocht in plaats van onderkapping van muren, voorkeur voor een zachte wijze van gevel-reiniging boven destructieve methoden zoals het zandstralen, consolidering van metselwerken met chemische ankers in plaats van ontmanteling en reconstructie. Hiermee samenhangend zijn de vrij nieuwe methoden van vooronderzoek, waaronder het verrichten van kernboringen die moeten voorkomen dat men tijdens de restauratie met onverwachte stabiliteitsproblemen zou worden geconfronteerd en men zijn toevlucht in harde oplossingen zou moeten zoeken.

Het schadebeeld

Een zo volledig mogelijk inzicht te verkrijgen in het schadebeeld en in zijn oorzaken en mogelijke gevolgen voor het behoud van het monument, is een absolute voorwaarde voor een optimale restauratie. Een oppervlakkige benadering van de bouwfysische toestand moet onvermijdelijk leiden tot foute evaluaties en bijgevolg tot een onverwachte stijging van de kostprijs. Bovendien moet een niet destructief antwoord voor het schadebeeld worden gevonden, wat een correcte inschatting van zijn oorzaken en gevolgen noodzakelijk maakt.

Het probleem van barsten en scheuren in het metselwerk hoeft niet zonder meer door ontmantelingswerken te worden opgelost; ze kunnen immers gewoon de getuigen zijn van sinds lang gestabiliseerde zettingen zodat men zich tot het inbinden van de scheuren kan beperken. Daar bij een te oppervlakkig onderzoek bouwnaden soms met scheuren worden verward zal het inbinden ervan het verlies van bouwhistorische getuigen betekenen.

De Romaans-gotische Sint-Pieterskerk te Kortesse

J. Gyselinck

De geschiedenis herhaalt zich. Op verzoek van de kerkfabriek, bracht een delegatie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, op 25 januari 1939, een bezoek aan de Sint-Pieterskerk te Kortesse. De commissieleden werden blijkbaar overtuigd door het "romaans karakter" van ontleisterde binnenmuren in silex. De voltallige commissie deelde het standpunt van haar delegatie en berichtte als volgt: *"De bepleistering van het Romaanse gedeelte moet gansch afgekap worden. Hetzelfde geldt voor de ribben en de gewelven"*.

Ongeveer vijftig jaar later, ter gelegenheid van een nieuw restauratiedossier, werd door het Bestuur Monumenten en Landschappen, het kaleien van het interieur als voorwaarde gesteld. De leden van de kerkfabriek en de pastoor herinnerden zich meteen de roemrijke pogingen van hun voorvaderen om goedgekeurde dossiers te herzien. De Minister aanhoorde het gewee- klaag van de kerkfabriek en kwam tegemoet aan de plaatselijke wensen.

Het is een tweede gemiste kans voor het kerkinterieur dat een verhakkelde aanblik biedt en elke homogeniteit mist.

Stellingwerff-Waardenhof te Hasselt

J. Gyselinck

De renovatie in 1986 van het 17de-eeuwse *Waardenhof* en het 19de-eeuwse *Stellingwerff* tot stadsmuseum van Hasselt, door architect Herman Van Meer, was en blijft één van de meest waardevolle realisaties op het vlak van de monumentenzorg in Limburg.

De herbestemming tot museum van twee patriciërs-woningen met specifieke karakteristieken en behorend tot twee verschillende leefwerelden en de reïntegratie van het gebouwenensemble in een verwaarloosde stedelijke context, vormden naast de technische problematiek, de op te lossen probleemgebieden.

Een goed doordachte restauratiefilosofie lag aan de basis van deze realisatie: maximaal respect voor de eigenheid van het monument, reconstructie en herstelling van de meest kenmerkende elementen en een hedendaags concipiëren van hetgeen werd toegevoegd. De actuele aanpassingen zijn steeds duidelijk afleesbaar en vloeien zodanig voort uit de eigenheid van het gebouw dat ze er sterk mee verbonden lijken.

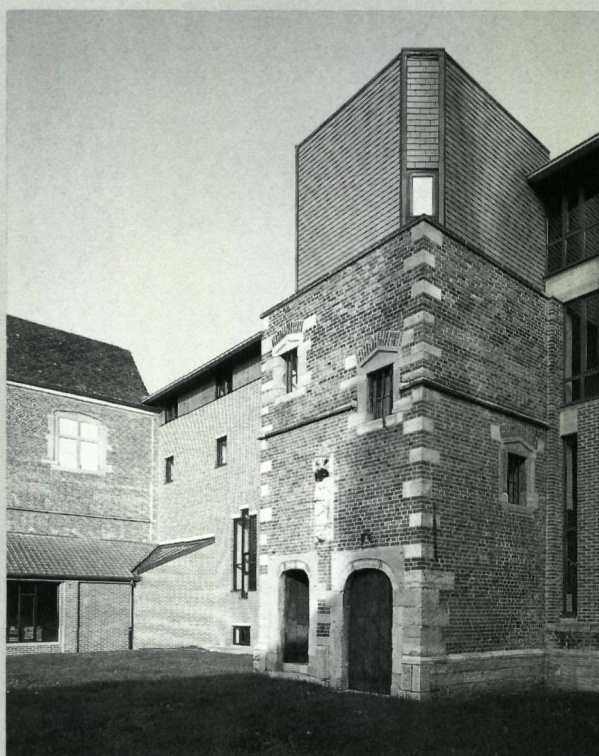
De abdij van Herkenrode te Hasselt-Kuringen

J. Gyselinck

De herbestemming en rehabilitatie van de gebouwen van de voormalige cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode – de eerste vrouwenabdij van de orde van Cîteaux in de Nederlanden – tot klooster en bezinningsoord van de Religieuze Kanunnikessen van het Heilig Graf van de Priorij Sion te Bilzen, maakte sinds 1976 het voorwerp uit van een belangrijk studie- en restauratieproject onder leiding van ingenieur architect Lucas Van Herck.

Om dit waardevol architecturaal patrimonium van het 16de-eeuwse abdissenkwartier te kunnen behouden, herbestemmen en actualiseren, werden zowel de historiserende restauratie, de conservering als de integrerende nieuwbouw toegepast.

Om de inhoudelijke band tussen oorsprong en nieuwe bestemming te versterken, werd op het gerestaureerde basement van de voormalige noordvleugel een nieuwbouw ontwikkeld die naar vormtaal controversieel overkomt.

Het pittoreske en spontane aspect van oude constructies met hun onregelmatigheden en asymmetrie zijn de restauratie-architect vaak een doorn in het oog, zodat hij denkt het oude werk nodig te moeten laten slopen om het dan haaks en waterpas herop te kunnen bouwen. Dat het anders kan bewijzen de betrouwbare technieken en methoden die gedurende de laatste decennia werden ontwikkeld om het mogelijk te maken de structurele samenhang van metselwerk op niet destructieve en duurzame wijze te consolideren zonder naar het drastische middel van de reconstructie hoeven te grijpen.

Het restauratiebudget

Hierdoor dient niet te worden verstaan het budget dat de overheid als tussenkomst voor restauraties ter beschikking stelt, maar de financiële middelen waarover de bouwheer zelf bij de restauratie kan beschikken. Indien hij zelf zou kunnen beslissen over de restauratie-opties zou vooral zijn financiële draagkracht het resultaat van de restauratie bepalen. Anders dan de overige factoren moet het restauratiebudget dan ook worden beschouwd als een niet-objectieve factor in het restauratieproces. Zijn de geldelijke middelen van de bouwheer eerder

beperkt, dan zal hij zich bij de restauratie vrij gemakkelijk kunnen verzoenen met het principe van een zachte restauratie, in de eerste plaats met de echt noodzakelijke conserverings- en consolidatiewerken. Wanneer hij echter over ruime financiële middelen beschikt zal de bouwheer dit bij de restauratie ook doorgaans graag ten toon willen spreiden door dure doch restauratie-ethisch niet verantwoorde ingrepen of verfraaiingen. Het pleidooi van de monumentenzorger voor een zachte restauratie zal hem dan wel een hele mond vol zijn, maar kan voor hem toch de pret niet drukken. Ook de oude subsidieregeling, die een overheidstussenkomst tot 90 % van de restauratiekosten mogelijk maakte, stimuleerde vaak dit enthousiasme.

Daarbij komt nog dat meer dan eens ten onrechte wordt gedacht dat de door de bouwheer zelf nog te dragen kosten de inspraak van de overheid beperken, of dat mits afzien van een subsidie- of premiereregeling het Bestuur Monumenten en Landschappen zelfs niet langer in het geding komt. Ongeacht de financiële mogelijkheden van de bouwheer is het dan ook noodzakelijk dat de monumentenzorger vooraf duidelijk de krachtlijnen vastlegt die een optimale restauratie moeten waarborgen.

Niet volgens het boekje

Het zou wel handig zijn indien de bepalingen van het Charter van Venetië oplossingen konden aanreiken voor elke probleemsituatie. Dit is nochtans niet zo, want de staat waarin een monument verkeert, de noodzaak er een nieuwe en zinvolle bestemming aan te geven, alsook bijzondere omstandigheden of bepaalde prioriteiten kunnen er soms toe dwingen de voorschriften voor een zachte restauratie te relativeren of te her-denken. Wij zullen dit verder aan de hand van een aantal praktijkvoorbeelden illustreren. Evenmin mag uit het oog worden verloren dat het Charter van Venetië richtlijnen verstrekt, geen dogma's. Een te enge interpretatie van de voorschriften en een ongenueanceerd vasthouden aan de wens van een maximaal behoud van de oorspronkelijke materialen zou immers kunnen leiden tot paradoxale toestanden. Indien het verval van een monument een danige omvang heeft aangenomen zodat enkel nog een reconstructie een oplossing kan bieden zou het toch wel paradoxaal voorkomen de harde optie van heropbouw te verwerpen en te opteren voor vervangende eigentijdse nieuwbouw. Dit laatste wordt immers in kringen van de monumentenzorg nogal eens beschouwd als een 'eerlijker' antwoord dan een

reconstructie waarbij de authenticiteit van de structuur en vaak ook van de bouwmaterialen noodgedwongen verloren gaat.

Wie regelmatig met de problemen en de dilemma's van het restauratievak wordt geconfronteerd zal er zich voor hoeden te zeer op louter theoretische beginselen te steunen, doch zal pragmatisch met het Charter van Venetië omgaan door steeds de principes van de zachte restauratie te toetsen aan de realiteit. Aldus zal blijken dat het monument zeker geen louter museumobject hoeft te zijn maar een historisch document dat zonder daarom zijn intrinsieke waarde prijs te moeten geven zich ook optimaal aan de veranderende maatschappelijke omstandigheden laat aanpassen.

Toets - Gent, Ketelpoort 4

Een recente illustratie (1994) van een in alle opzichten *harde* aanpak was de noodgedwongen reconstructie van de woning aan de Ketelpoort 4 te Gent, daterend van het midden van de 18de eeuw.

Het monumentale pand was door brandstichting verwoest en het nog overeind gebleven gedeelte van de voorgevel diende uit veiligheidsoverwegingen op bevel van de burgemeester te worden gesloopt.

Gent, Gewad 33

L. Wylleman

Gebouwd in 1704 als bakkerij met woning. Het gebouw bevond zich reeds tijdens de 19de eeuw in slechte staat. De restauratie, naar ontwerp van architect D. Steyaert werd uitgevoerd in 1984-1985. Het gebouw werd vóór de restauratie bouwhistorisch en archeologisch grondig onderzocht en dit onderzoek leverde voor de afwerking van de gevel het bewijs op van een oorspronkelijk ossebloedkleurige afwerking. De voegen waren scherp ingesneden en na inkleuring met ossebloed opnieuw ingevoegd met witte fijne kalkspecie. De hoeken, neggen en banden waren bepleisterd en uitgevoerd in imitatie-zandsteen en heel licht okergeel gepigmenteerd. De zandsteen was tot in de kern verweerd en de ornamenten in krijtsteen (o.m. klauwstukken) waren verkorrelde, ook de dorpels en de siervaas waren verdwenen. De belangrijkste opties bij de restauratie waren consolidatie van de structuur en herstel in de oorspronkelijke toestand. Hierbij werd gebruik gemaakt van bouwsporen, de "*modelle*" gevoegd bij de bouwaanvraag van 1704, en voor verdwenen elementen werd ook gewerkt naar analogie met bestaande gebouwen uit de bouwperiode. De deur in de Abrahamstraat werd, omwille van de huidige functie als woning, in haar gereduceerde vorm als venster behouden.

**Gent,
Jan Breydelstraat 32-34
Houten achtergevel**

L. Wylleman

De kern van de huidige woning dateert uit het einde van de 14de - begin 15de eeuw en was een tweekamerwoning met houten voor- en achtergevels. Op het einde van de 15de eeuw werd het uitgebreid met de huidige houten achtergevel. De voorgevel werd in het begin van de 17de eeuw versteend en op het einde van de 18de eeuw werd het interieur ingrijpend gewijzigd. Tijdens de 19de eeuw werd het pand onderverdeeld in twee woningen, het interieur werd nogmaals gewijzigd en verarmd, de voorgevel werd bepleisterd, de kruiskozijnen verdwenen en voor de huidige winkelpui bestaat een bouwwaanvraag van 1887. Het pand kwam in het bezit van de stad Gent die het restauratiedossier liet opmaken door het architectenbureau Bressers. De opmaak van het dossier volgde op een grondig vooronderzoek uitgevoerd door de dienst monumentenzorg van de stad. Tijdens de werken werd dit onderzoek aangevuld met bodemonderzoek en muurwerkarcheologie en dit leidde tijdens de restauratie tot bijstellingen. De restauratie werd omgebogen naar een monumentvriendelijke restauratie met ondermeer behoud, herstel en consolidatie van de balkenlagen. Op basis van restanten werden de verdwenen haarden heropgebouwd. De houten gevel werd met minimale ingrepen geconsolideerd. De buitenbeplanking werd wel afgenomen, doch de oorspronkelijke beplanking werd hersteld en aangevuld. Het bestaande topstuk werd bewaard, doch niet teruggeplaatst, en vervangen door een topstuk met een hedendaagse vormgeving. De afwerkingslagen werden onderzocht en hierbij kwam men tot het besluit dat de oudste afwerkingslaag uit een witte olieverf bestond. Er werd echter, omwille van het onderhoud, uiteindelijk gekozen voor het aanbrengen van de vijfde afwerkingslaag nl. een lichte oker. De voorgevel werd teruggebracht in haar oorspronkelijk 17de-eeuws uitzicht met een niet afgewerkt parement en voegwerk voorzien van een dagstreep, de kruiskozijnen werden teruggeplaatst alsook de gevelstenen.

Het Bestuur Monumenten en Landschappen vreesde dat door een opheffing van de bescherming het beleid een precedent voor straffeloze moedwillige vernieling zou inluiden. Bovendien was de voor-gevel typologisch belangrijk als voorbeeld van een midden-18de-eeuwse bepleisterde halsgevel en tevens een beeldbepalend element in het eveneens beschermde stadsbeeld. Daar alleen foto's, gemaakt vóór en na de brand, als grondslag voor een eventuele heropbouw konden dienen werd besloten bij een nieuwbouw toch de gevel te reconstrueren. Daar geen bouwmaterialen meer konden worden gerecupereerd en de gevel toch zou worden bepleisterd en geschilderd, kon bij de ruwbouw probleemloos een afwijkende baksteensoort worden verwerkt. De door het Bestuur Monumenten en Landschappen gekozen oplossing zal geen onverdeelde instemming genieten, waarbij de vraag naar de zin van een bescherming, wanneer het voorwerp ervan niet meer aanwezig is, duidelijk zal worden gesteld. Toch zijn ons inziens het handhaven van de bescherming en de heropbouw hier een verantwoorde keuze geweest die heeft verhinderd dat moedwillige vernieling van het monument uiteindelijk nog zou worden beloond.

Toets - Gent, Metselaarshuis

Dat een enkele keer, ondanks uitgebreid onderzoek van het gebouw en van geschreven en ikonografische bronnen, een harde aanpak van restauratie toch de enig zinvolle oplossing kan bieden hebben wij in een aan het laat-middeleeuwse (1527) Metselaarshuis te Gent gewijde bijdrage willen aantonen (10). Hier werden in 1990-1991 fragmentarische getuigen van een bouwval en 19de-eeuwse reconstructiekeningen als uitgangspunt genomen voor een gedeeltelijk hypothetische gevelreconstructie. Dat na grondig beraad beslist werd tot reconstructie over te gaan was – naast historische en kunsthistorische overwegingen – het gevolg van een jarenlang (sinds 1976) aanslepende gerechtelijke procedure tegen een onwillige eigenaar, waardoor het niet langer verantwoord was zich te beperken tot de minimalistische ingreep van louter consolidering van een ruïne zonder bestemming, die als een blijvend litteken in het stadsbeeld zou worden aangevoeld.

Toets - Gent, Grote Spijker

Bij de restauratie in 1994 kreeg het romaanse korenstapelhuis of Grote Spijker aan de Graslei te Gent tevens een nieuwe bestemming als horecazaak. Daar de restauratie als dusdanig geen bijzondere problemen stelde kon een globaal conserverende aanpak volstaan. Ook de nieuwe bestemming zou het monument niet uitermate belasten daar na een brand op het einde van de vorige eeuw de gehele

inwendige structuur reeds op historiserende wijze was vernieuwd en alleen het karkas van het gebouw nog grotendeels zijn authenticiteit had bewaard. Het verwijderen van deze structuur – standvinken, balkenvloeren – zou daarom geen afbreuk doen aan de authenticiteit. Voor de invulling van de nieuwe bestemming werd voor een geheel eigentijdse ingreep geopteerd, een stalen structuur die over de verschillende niveaus volkomen vrij van de buitenmuren zou komen te staan, terwijl de kleurstelling een verbinding zou vormen met de grijze kleur van de Doornikse steen. Daar alle ramen van beglazing moesten worden voorzien werd gekozen voor eveneens grijze, niet onderverdeelde raamkaders met reflectievrij glas, waarbij de houten luiken als getuigen van de oude constructie werden geïntegreerd. De veiligheid van het publiek eiste evenwel een toegeving: in de zijgevel moest bij elke verdieping een doorgang naar een uitwendige vluchtrap worden voorzien, doch het Bestuur Monumenten en Landschappen eiste een omkeerbaarheid van deze ingreep door de weg te nemen muuropervlakken steen voor steen in houten kisten te 'reconstrueren' om deze eventueel later identisch aan het oorspronkelijke werk terug te kunnen plaatsen.

Deze bestemmingswijziging met eigentijdse inbreng past volkomen in de bedoelingen van het Charter van Venetië: een minder waardevol element – de laat-19de-eeuwse binnenstructuur – wordt verwijderd om plaats te maken voor een eigentijdse en autonome invulling die als dusdanig het monumentale gegeven niet aantast.

Toets - Ename, Sint-Laurentiuskerk

Bij uitzondering voorziet het Charter van Venetië in de mogelijkheid om bij een restauratie een oudere toestand zichtbaar te maken op voorwaarde dat de te verwijderen onderdelen van gering belang zijn en de oudere toestand een grote historische, archeologische of esthetische waarde vertegenwoordigt en mits deze toestand nog voldoende herkenbaar is. In nauw overleg met het Bestuur Monumenten en Landschappen en de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen werd bij het ontwerp van restauratie van de Sint-Laurentiuskerk te Ename bij Oudenaarde geopteerd voor een optimale terugkeer naar de vroeg-11de-eeuwse toestand. Daar deze keuze op het eerste gezicht strijdig lijkt met wat men zich bij een zachte restauratie hoort voor te stellen, zullen wij de opties toetsen aan de voorwaarden die door het Charter zijn geformuleerd.

Ofschoon reeds over het historisch, archeologisch en esthetisch belang in dit tijdschrift werd bericht (11) en door het Instituut voor het Archeologisch patri-

monium een voorlopige stand van zaken werd gepubliceerd (12) noodzaken de hier gerezen restauratieproblemen aan dit monument wat uitvoeriger aandacht te besteden.

Met Antwerpen en Valenciennes vormde Ename de drie markgraafschappen aan de Lotharingse zijde van de Schelde, die waren opgericht door Otto II, keizer van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie, om het hoofd te bieden aan de expansiedrang van de graven van Vlaanderen. In de nabijheid van de burcht ontwikkelde zich een havenstadje en iets meer zuidwaarts een dorpskern. Elk bezaten een kerk, respectievelijk een burchtkapel, een portuskerk (Sint-Salvator) en een parochiekerk (Sint-Laurentius). Aan de ontwikkeling van het middeleeuws havenstadje werd een eind gesteld door de inname in 1033-1047 door Boudewijn IV, graaf van Vlaanderen. De fortificatie werd gedemilitariseerd en op de plaats van de portus werd een Benedictijnerabdij gesticht. Van de drie oorspronkelijke bedehuizen is uiteindelijk alleen de dorpskerk bewaard gebleven. Het was een zaalkerk die omstreeks 1010-1020 werd vervangen door de huidige driebeukige, in Doornikse breuksteen opgetrokken basilikale dubbelkorige kerk, waarvan het oostelijk koor vanaf de 12de eeuw in verschillende fasen tot de huidige toren werd verhoogd en waarvan de toegang tweemaal werd verplaatst: naar de gevel van het westkoor in de late middeleeuwen en naar de gevel van het oostkoor in de 18de eeuw.

In de toren werden getuigen aangetroffen van een naar het schip geopende drieledige, onder een rondboogveld samengevatte arcatuur. Op dit boogveld werden muurschilderingen vrijgelegd, onder andere 12de-13de-eeuwse engelenfiguren maar vooral een *Majestas Christi*, daterend van de periode van de bouw van de Ottoonse kerk ca 1010-1020.

Deze muurschilderingen werden op advies van het interventieteam van het Bestuur Monumenten en Landschappen in 1992 gerestaureerd. De tribune is een reminiscentie aan de Ottoonse keizertribune zonder dat ze deze functie heeft vervuld; immers, de aanwezigheid van de wandschildering wijst er eerder op dat de oostpartij oorspronkelijk als hoofdkoor heeft gefungeerd. Door de sloping van een later aangebracht stenen tongewelf en de demontage van een orgelfront kon de tribune opnieuw vrij worden gemaakt. In het westelijk koor werden recent nog nissengeledingen vrijgelegd, gelijkaardig aan die in het westelijk koor.

Met zijn dubbele kooraanleg, de aanwezigheid van het tribunemotief en de nissengeledingen en niet-tegenstaande de wijzigingen door een restauratie in 1907 aangebracht, is de Sint-Laurentiuskerk een goed

Gent, Onderbergen 1-11, Pand of voormalig Dominicanenklooster

L. Wylleman

Sinds 1955 was het complex onbewoonbaar verklaard en bevond zich in zeer vervallen toestand; het vertoonde brutale verbouwingen en doorbrekingen, en bovendien waren er grote stabiliteitsproblemen. De universiteit kocht het complex aan in 1963 en alle 19de-eeuwse parasitaire gebouwen en verbouwingen werden verwijderd en het complex werd bouwfysisch onderzocht. Alle interieurs werden op hun afwerking onderzocht door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en dit bracht een rijke afwerking aan het licht van voornamelijk decoratieve wand- en gewelfschilderingen vanaf de 15de tot de 18de eeuw.

De restauratie en inrichting werd uitgevoerd in vier fasen tussen 1971 en 1991 naar ontwerp van architect M. Bourgois, met financiële middelen en begeleiding van de Regie der Gebouwen. De archeologische diensten van de universiteit werden belast met de archeologische supervisie. De werf startte als een inrichting tot universitair cultureel centrum en als een wetenschappelijk verantwoorde restauratie gebaseerd op behoud van alle waardevolle en originele gedeelten. Eigentijdse inbreng werd gehanteerd voor de hedendaagse vereisten van de nieuwe functies. Tijdens de restauratieperiode van 20 jaar evolueerde de monumentenzorg sterk van reconstructie in de oorspronkelijke toestand en historiserende aanvullingen naar een maximaal behoud en consolidatie van de gegroeide toestand. De harde reconstruerende en de eerder conserverende restauratie hebben afwisselend en afhankelijk van de staat van de gebouwen een invloed gespeeld tijdens de restauratie van het complex. De bouwvallige vleugels nl. de noordvleugel (oorspronkelijk gastenkwartier opgericht in 1650) en de infirmerie en priorskamer (daterend van 1780), en de hoek tussen de straatvleugel en dwarsvleugel werden heropgebouwd met een hedendaagse interieurinvulling. De Leievleugel (13de-14de eeuw, bevatte de belangrijkste ruimten van het klooster zoals keuken, refter, kapittelzaal, sacristie en slaapzaal) kreeg een eerder conserverende restauratie-aanpak met ondermeer een gedeeltelijk nauwgezette vrijlegging en consolidatie van merkwaardige wand- en gewelfschilderingen. Omwille van de archeologische waarde van de Leievleugel werden bepaalde muren onbepleisterd gelaten. De consolidatie vergde de inbreng van extra zichtbare trekijzers in de refter en verhoging van de vloerniveau's op de verdieping. De nieuwe functie vereiste ondermeer

de afbraak van een aantal muren van de slaapcellen. De overige gedeelten nl. de kleine pandgang (tussen infirmerie en Leievleugel, oorspronkelijk uit het eind van de 17de eeuw), de gaanderij tegen de Leievleugel (14de eeuw, verhoogd in 1699), de straat- en bibliotheek-vleugel, de dwarsvleugel en de zuidelijke pandgang werden grotendeels geconsolideerd, het aangetaste schrijnwerk en dakstructuren werden vervangen en ontbrekende elementen zoals vb. venstertraceringen werden aangevuld.

Het lavatorium in de oostelijke kruisgang werd deels heropgebouwd en deels conserverend gerestaureerd. De verdwenen dakvensters van de noviciaatsverdieping boven de bibliotheek werden uitgevoerd in een hedendaagse vormgeving. De wand- en gewelfschilderingen, uit het einde van de 15de eeuw, van de pandgangen van het tweede binnenhof en de bibliotheekvleugel werden vrijgelegd en te vergaand geretoucheerd. De oorspronkelijke bevloering werd in het algemeen niet gerespecteerd en werd vervangen door een vloer in Comblanchien. Het sluitstuk van de restauratie vormt de tuinaanleg door Jacques Wirtz. Het werd een geometrische en omwille van de impact van het verkeer en de aanwezigheid van een ondergrondse energiecentrale een verhoogd opgestelde tuin.

Gent, Vrijdagmarkt 36-37, het Toreken

L. Wylleman

Dit gildehuis van de huidevetters of leerlooiers werd opgericht rond het midden van de 15de eeuw. De gelijkvloerse verdieping was oorspronkelijk voorzien van winkelruimten en de verdieping was te bereiken via een bordestrap. Via de hoektoren konden de tweede verdieping en de zolder worden bereikt. In 1540 verdween de bordestrap en werd op deze plaats een winkeltje opgetrokken, die in 1550 met een verdieping verhoogd werd. In de loop van de jaren werd het gebouw meermaals verbouwd en vóór de restauratie was het onderverdeeld in drie woonhuizen met winkel, waarin nog een aantal 18de-eeuwse plafonds en schouwen bewaard bleven. Sinds het einde van de 19de eeuw bevond het gebouw zich in vrij slechte staat.

De restauratie naar het ontwerp van de architecten J. Van den Bogaerde en R. Berteloot, en ingenieur R. Meyns voor de stabiliteitsstudie, startte in maart 1980 en werd beëindigd in 1983. Het stadsbestuur liet hier voor het eerst in functie van de restauratie een grondig archeologisch en bouwfysisch vooronderzoek uitvoeren dat inzicht verstrekke in het ontstaan, de structuur, de

ontwikkeling, de stabiliteit en de bouwfysische toestand van het gebouw.

Aan de basis van de restauratie lag een maximale herwaardering van het oorspronkelijke monument uit het midden van de 15de eeuw. De noodzakelijke inbreng in functie van de nieuwe bestemming nl. trap, lift, sanitair, keuken, en de technieken werden ondergebracht in een aanpalende nieuwbouw. Deze nieuwbouw werd opgevat als een *"bijgebouw"* dat aansluit en toch los staat van het historisch monument.

De herwaardering van het gebouw in zijn oorspronkelijk voorkomen leidde tot het terug aanbrengen van de torenbekroning met windwijzer in de vorm van een zee-meermin, het inbrengen van vereenvoudigde dakkapellen, het historiserend behandelen van de vensters van het winkeltje en de verdiepingen. De borstwering – waarvan sporen werden aangetroffen – werd echter niet heropgebouwd. De ontbrekende beeldhouwde consoles en balksleutels van de moerbalken werden aangevuld met copies. De oorspronkelijke haarden werden heropgebouwd in een hedendaagse vormgeving.

Van bijzonder belang bij deze restauratie is het gebruik van nieuwe monumentvriendelijke restauratietechnieken. De stabiliteit van het gebouw werd verbeterd door gebruik te maken van betonnen funderingspalen. Het metselwerk werd verstevigd door injectie met mortel en het inbrengen van wapeningsstaven.

De aangetaste moerbalkkoppen werden hersteld met epoxymortel en de versteviging van de moerbalken werd opgelost door het inbrengen van wapeningsstaven en de verankering van de oude moerbalk aan een nieuw opgelijmde balk. De oude kinderbalken werden behouden en verstevigd door het verhogen met nieuwe kinderbalken waarop de nieuwe vloerconstructie werd geplaatst.

Bij de dakconstructie werden de aangetaste muurplaten en de voeten van de spanten vervangen. De verweerde steen bij de omlijstingen en kroonlijst werd vervangen door herbruikte steen en kleine gebreken werden bijgewerkt met herstelmortel.

Sint-Niklaas, Markt 43 z.g. Landhuis

L. Wylleman

Het pand dateert van 1637 en werd in 1875 uitgebreid met een toegangstravee. Het oorspronkelijke 17de-eeuwse uitzicht bleef bewaard, doch vóór de restauratie waren de kruiskozijnen verdwenen en de dorpels verlaagd. De restauratie, naar het ontwerp van architect J. Van Daele, werd uitgevoerd in 1988-1989.

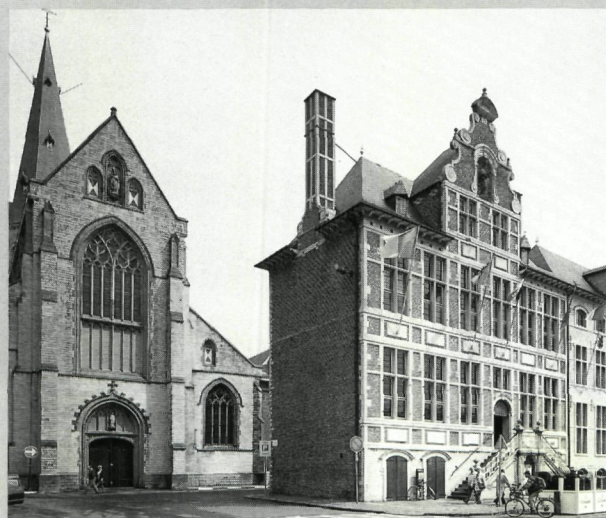
Maximaal behoud van het materiaal lag aan de grondslag van de restauratie. Enkel zwaar beschadigde profielen werden vervangen, en het vlakke parament werd maximaal behouden. De consolidatie van de steen werd uitgevoerd met steenherstelmortel en alle natuursteen werd met zandsteenverharder behandeld. De kruiskozijnen op de eerste verdieping werden hersteld en bij de overige ramen werden de kruiskozijnen toegevoegd. Sporen van een 17de-eeuwse gevelbeschildering in bruin-rood (ossebloed) werd aangetroffen en hernomen, aangevuld met een lichtgele beschildering van de natuursteen.

**Sint-Niklaas, Markt 45-46
Cipierage en voormalig
stadhuis of Prochiehuis**

L. Wylleman

Het oud stadhuis dateert van 1663-64 en werd opgericht naar de plannen van Pieter van Beerleere. De pui dateert van 1776 en werd uitgevoerd door J.E. de Lateure. De cipierage werd enkele jaren tevoren, in 1661, opgebouwd als gevangenis en was voorzien van een O.-L.-Vrouwebeeld en wapenschilden van de hand van Lucas Faid'herbe. De pui dateert van 1763 en werd uitgevoerd door J.B. Soetens. De cipierage werd in 1894-1895 onder leiding van architect Serrure gerestaureerd en ingericht als museum. Deze restauratie ging vermoedelijk gepaard met een maximale vernieuwing van de natuursteen. Beide gebouwen werden in 1907-1909 gerestaureerd onder leiding van architect Waterschoot, met vernieuwing van o.m. het lijstwerk, omlijstingen en ramen. Kruiskozijnen werden geplaatst en de cipierage werd voorzien van een dakvenster.

De laatste restauratie greep plaats in 1980-83 naar het ontwerp van architect F. Weyers. Alle verweerde stukken parementsteen, uitspringende lijsten, omlijstingen, kruiskozijnen en muurbanden werden nogmaals vernieuwd, ook de dakbekleding en het aangetast timmerwerk werden vervangen. Beide puien werden gedemonteerd en vernieuwd met herbruik van een aantal elementen. Ook de geveltop werd afgenomen en vervangen. Deze restauratie kan door de vele vernieuwing als een harde ingreep bestempeld worden.

bewaard, voor het Scheldegebied uniek exemplaar van Maaslandse sacrale bouwkunst.

Aanvankelijk voorzag het restauratie-ontwerp hoofdzakelijk een nogal doortastende ingreep in de toren terwille van nogal zwaar overschatte stabiliteitsproblemen, terwijl het reeds in 1907 gerestaureerde kerkgebouw vrijwel ongemoeid zou worden gelaten. Met de ontdekking van de zogenaamde keizertribune en vooral van de vroeg-11de-eeuwse muurschildering kreeg de tot dan toe sluimerende dorpskerk ruime mediabelangstelling. Voor de restauratie was meteen ook het hek van de dam en ontsponnen zich geanimeerde discussies tussen voorstanders van minimale restauratieve ingrepen en van het maximaal terugbrengen van het monument naar zijn oorspronkelijk Ottoons uitzicht, een visie waarbij het archeologisch argument uitgesproken op de voorgrond trad.

Het aan de adviezen van het Bestuur Monumenten en Landschappen en de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen onderworpen voorontwerp van restauratie voorziet onder meer een herstel van de Ottoonse tribune met kolonnetten onder de drie boogjes, alsook het sluiten van het 18de-eeuws portaal in de gevel van het voormalig oostkoor, wat zou toelaten de oude toestand met blindnissen in de oostelijke binnenwand te herstellen. Van de aanleg van een vloerverwarmingssysteem zou gebruik worden gemaakt om het oude vloerpeil te herstellen en zodoende de banken onderaan de muurnissen opnieuw over hun volledige hoogte zichtbaar te maken. Voorts zouden de oorspronkelijke toegang in de vroegere gevel van de noordelijke zijbeuk naast het oude oostkoor en het oude bovenlicht naast de tribune opnieuw kunnen worden geopend, in de beide koren de oorspronkelijke blindnissen hersteld en de bovenlichten aan de binnenzijde van het schip door middel van terugwijkend metselwerk op hun oorspronkelijk dorpelpeil worden gebracht.

Onderzoeken wij thans de tweede voorwaarde in het Charter van Venetië, die stelt dat de elementen die voor het terugbrengen naar een oorspronkelijke toestand dienen te worden verwijderd van gering belang moeten zijn.

Van het oude orgel was enkel het historisch belangrijk front bewaard gebleven, waarvan werd geoordeeld dat het kon worden verwijderd om de tribune vanaf het schip opnieuw maximaal zichtbaar te maken. Als voorwaarde werd evenwel gesteld dat het orgelfront opnieuw zou worden opgesteld in een als museum in te richten oude herenwoning nabij de kerk.

Het vrijleggen van de oude toegang in de noordelijke zijbeuk en van de nissengeledingen in het westkoor zou een verplaatsing impliceren van respectievelijk een 18de-eeuwse biechtstoel en een deel van de lambrizing uit dezelfde periode.

Enige commotie werd veroorzaakt door het probleem van een neoromaans ciborium met altaar dat na de restauratie van 1907 in het westelijk koor was opgesteld. Een baldakijn van natuur- en kunststeen, rustend op vier marmerzuilen rond een altaar, vulde door zijn dominant volume de volledige koorruimte, waardoor de muurnissen nagenoeg geheel aan het oog werden onttrokken. Het Bestuur Monumenten en Landschappen en de Koninklijke Commissie stemden in met een ontmanteling van het ciborium en het altaar om verder bouwhistorisch onderzoek mogelijk te maken, doch stelden hierbij als bindende voorwaarde dat bij de restauratie het geheel opnieuw in het koor zou worden opgesteld, tenzij er een andere zinvolle bestemming voor zou worden gevonden, een alternatief dat alsnog moeilijk haalbaar is gebleken.

Het authentiek romaans karakter van de Sint-Laurentiuskerk is dus ten overstaan van latere toevoegingen uitgesproken aanwezig, vertegenwoordigt een uitzonderlijke historische en archeologische waarde en toont in zijn huidige toestand reeds voldoende kwaliteiten om de hoger omschreven restauratie-optie te verantwoorden. Daar echter de historische en esthetische waarde van de 18de-eeuwse lambrizing en biechtstoelen niet toeliet deze zonder meer aan de globale restauratie-optie prijs te geven, werd geopteerd voor behoud waarbij men zich enkel tot een herschikking zou beperken. Toen was gebleken dat een verplaatsing van het vroeg-20ste-eeuws ciborium met altaar van het westelijk koor naar de middenbeuk geen direct aanvaardbaar alternatief bood werd beslist het met het oog op verder bouwhistorisch onderzoek in het koor te ontmantelen en voorlopig op te bergen in afwachting van een heroprichting in het koor of mogelijks van een nieuwe bestemming in een passend kader. Door de onmiskenbaar artistieke waarde van het ciborium en het altaar moet dit laatste alternatief dan ook als een tegemoetkoming aan het restauratieprogramma worden beschouwd, een keuze die wel vanuit het historisch, kunsthistorisch en archeologisch belang van het vroeg-11de-eeuwse kerkgebouw is te verantwoorden, doch die het boekje van het Charter wat te buiten gaat en daarom in kringen van de monumentenzorg beslist geen onverdeelde bijval zal genieten.

Aan de hand van deze vier voorbeelden hebben wij nagegaan in hoever het mogelijk is de principes van de zachte restauratie overal en integraal in de prak-

tijk toe te passen. De voorbeelden tonen aan dat dit soms door bijzondere omstandigheden anders kan uitpakken mits het correlatief verband met het Charter van Venetië niet uit het oog wordt verloren. Het voorbeeld van de woning aan de Ketelpoort te Gent is er geen van restauratie, wel van integrale nieuwbouw met reconstructie van een uit bouwhistorisch oogpunt belangrijk en in het stadsgezicht beeldbepalend geveltype. De verantwoording voor de keuze steunt op juridische en beleidsargumenten maar dit neemt niet weg dat heropbouw van een door brand of andere oorzaken teloor gegaan waardevol monument een omstreden optie zal blijven. Wel kan de vraag worden gesteld of men vandaag noodzakelijk anders zou oordelen en handelen dan men dit naar aanleiding van de verwoesting van onze historische stadskernen door de Eerste Wereldoorlog heeft gedaan.

Ons tweede voorbeeld, de restauratie van het *Metse-laarshuis* te Gent, illustreert hoe naast zachte ook harde restauratieve ingrepen moeten worden aangevend. De noodzaak van een uit wetenschappelijk oogpunt niet geheel betrouwbare reconstructie van een trapgevel was ook hier het resultaat van juridische en beleidsmatige overwegingen.

Het voorbeeld van de *Grote Spijker* te Gent laat een zachte aanpak zien bij de restauratie van de groten-deels nog authentieke gevels van het monument, naast een als hard te beschouwen ingreep die door een gewijzigde bestemming werd vereist.

Toch werden vooral door een aangepaste kleurstelling van de interieuraankleding beide visies met elkaar in harmonie gebracht en werd de structuur van het gebouw niet aangetast zodat de eigentijdse invulling een omkeerbare ingreep bleef.

Tenslotte illustreert het nog niet gerealiseerde restauratieproject voor de Sint-Laurentiuskerk te Ename een eerder maximalistische optie waarmee niet iedereen het eens zal zijn. De naar inhoud – de restauratie-optie – als hard ervaren aanpak hoeft een materieel en technisch zachte restauratie beslist niet uit te sluiten, zodat ook hier beide visies met elkaar in evenwicht kunnen worden gebracht.

Deze voorbeelden tonen aan hoe restauratie-opties soms kunnen worden bepaald door eenmalige bijzondere omstandigheden waarmee toch rekening zal moeten worden gehouden wil men het monument niet zomaar 'bevrozen' doch het ook een maatschappelijk nuttige taak laten vervullen. Voor het bepalen van een correcte restauratie-optie bestaan geen vuistregels en zo dit wel het geval zou zijn dan nog zouden specifieke situaties zoals de hoger genoemde deze regels vrijwel nutteloos maken. Een poging tot vuistregels, door kanunnik R. Lemaire (13) met kritisch voorbehoud geformuleerd, bestaat

Brugge, Onze-Lieve-Vrouwekerk. Het Paradijsportaal

M. Goossens

In 1975 schrijft Luc Devliegher in *25 jaar Monumentenzorg in West-Vlaanderen*:

"Maar het belangrijkste is de dringende herstelling van het rijk versierde Paradijsportaal uit de 15de eeuw, waarvan de Brabantse zandsteen in erge mate verweerd is. Het blijft de vraag of men (met chemische middelen?) de toestand kan stabiliseren. Indien dit niet lukt zal het wel een heropbouw worden".

Het werd noch een eenzijdige consolidatie, noch een heropbouw. In 1984-1986 werd aan dit Paradijsportaal gewerkt volgens de gangbare restauratiemethoden, met een mengeling van alle beschikbare technieken: vervanging van bepaalde onderdelen in Massengissteen (onder meer de balustrade) vervanging van bepaalde onderdelen in oude Balegemsteen (onder meer monelen), bijwerken met restauratiemortel, chemisch verhard en hydrofugeren.

Een genuanceerde aanpak die resulteerde in een maximaal behoud van de oorspronkelijke bouwstoffen van dit toch erg verweerde architecturale kleinood. Thans is het natuurstenen parament opnieuw aan een oppervlaktebehandeling toe.

het op latwerk gepleisterd gewelf – zij konden niet ontleisterd worden - hebben hun context totaal verloren.

Deze aanpak werkte echter inspirerend voor de streek. Zo dacht men er ernstig aan, naar dit voorbeeld, de neogotische dorpskerk van het nabij gelegen Stavele te ontleisteren. Dit kon echter worden vermeden waardoor tenminste deze kerk haar oorspronkelijke afwerkingswijze en bouwkenmerken behield.

De Parochiekerk Sint-Victor te Proven

M. Goossens

De parochiekerk van Proven werd na een hevige brand in 1806 gedeeltelijk heropgebouwd; in 1867 werd een hoofdkoor toegevoegd in neogotische stijl.

Het gepleisterde interieur van deze kerk werd in de jaren '70 volledig gedecapeerd. Het vertoont sindsdien alle sporen van de verschillende bouwfasen en een grote verscheidenheid aan bouwmaterialen toegepast zonder enig systeem. Het ruw uitgevoerde voegwerk kan de beschadiging van deze stenen – zij werden gezandstraald! – niet verhelen.

Dit kerkinterieur vormt een prototype van 'restauratie' die gekenmerkt is door een materialen-romantiek.

Deze aanpak gaat door voor een terugkeer naar het oorspronkelijke, doch was in het verleden totaal onbekend. Vooral in het jongere koor is deze ontleistering schrijnend en de aanblik armzalig: de plaasteren schalken en

erin dat aan het monument verschillende waarden worden toegekend, namelijk een gebruikswaarde, kunstwaarde, historisch-archeologische en pittoreske waarde; elke waarde krijgt een quotering vóór en een door de voorgestelde restauratie-optie te verwachten quotering na de restauratie. De restauratieve ingrepen mogen ofwel de quoteringen van elke waarde afzonderlijk ofwel het totaal van hun waarden niet verminderen, met andere woorden: de restauratie-optie zal slechts aanvaardbaar zijn indien de balans tussen vóór en na ten minste in evenwicht blijft. Men kan zelf uitmaken in welke mate een dergelijke artificiële constructie bruikbaar is. Zo is er bijvoorbeeld het probleem van de pittoreske waarde, die R. Lemaire ziet in de relatie van het monument met zijn (bebouwde) omgeving: wanneer deze omgeving later zou worden gewijzigd, i.c. gebanaliseerd, zou dit te wijten zijn aan een proces dat zich *a posteriori* en buiten het restauratiegebeuren afspeelt, dat niet kan worden voorzien en bijgevolg geen vooraf te bepalen factor kan zijn in de prognose omtrent de opportuniteit van een restauratie-optie.

DRIE PIJLERS: VOORONDERZOEK, OPTIE, UITVOERING

Sinds zijn ontstaan heeft het Bestuur Monumenten en Landschappen een lans gebroken om met het Charter van Venetië als richtlijn het restauratievak van een routinewerk uit te bouwen tot een multidisciplinair proces. Dit proces, waarbij elk zijn eigen taak en deel heeft, berust op drie pijlers: het vooronderzoek, het bepalen van de restauratie-optie en de uitvoering. Het vooronderzoek heeft tot doel enerzijds de artistieke, historische en archeologische betekenis, anderzijds de bouwfysische noden van het monument duidelijk in kaart te brengen; het zijn de taken waarmee respectievelijk de monumentenzorger en de restauratie-architect zijn belast.

Het bepalen van de restauratie-opties kan slechts uit het voorafgaand onderzoek volgen. Het programma – mogelijks een reffectatie – en de impact van de restauratieve ingrepen worden beoordeeld aan de hand van de waarden en het potentieel van het monument.

Bij de uitvoering kunnen alle noodzakelijke restauratiemethoden en -technieken worden aangewend voor zover ze een niet-destructieve aanpak waarborgen; tevens wordt de uitvoering van werken die tot het domein van de restauratie-ambachten behoren aan bekwame vakspecialisten toevertrouwd.

In de eerste jaren van zijn bestaan bleek op enkele uitzonderingen na – werken die zoals de Sint-Niklaaskerk te Gent en de Onze-Lieve-Vrouwe-

kathedraal te Antwerpen over lange tijd waren gespreid – een noodzakelijke bijsturing van restauraties in uitvoering door de Rijksdienst voor Monumenten en Landschapszorg onmogelijk. Een bijsturing door de Rijksdienst bleek destijds nog niet haalbaar wegens een gebrek aan eigen gezag waarmee moest worden opgetornd tegen wat toen werd ervaren als een gevestigde lobbykrachtige groep van opdrachtgever, restauratie-architect, ingenieursbureau en aannemer. De bemoeienissen van de Rijksdienst leidden onvermijdelijk tot verontwaardigde reacties die een enkele keer zelfs via de pers werden geventileerd (N1). Bij nieuwe restauratiedossiers begon de Rijksdienst systematisch in zijn adviesverlening de aandacht te vestigen op de noodzaak van bouwhistorisch en bouwkundig vooronderzoek. Met de jaren bleek nochtans dat door een meerderheid van restauratie-architecten de noodzaak van het vooronderzoek onvoldoende werd ingeschat zodat bij de uitvoering tal van niet voorziene problemen aan het licht kwamen die telkens bijsturing van de werken en extra kosten vergden, meerkosten die, daar ze grotendeels door de overheid werden gedragen, een hypotheek legden op andere restauratieprojecten. Toen in 1991 met het instellen van een restauratiepremie de extra uitgaven volledig voor rekening van de bouwheer kwamen heeft het Bestuur ten behoeve van de bouwheer en de restauratie-architect in een omstandige richtlijnennota het belang van het bouwhistorisch en bouwfysisch vooronderzoek uitvoerig gemotiveerd (14).

Een tastbaar resultaat van de tussenkomst door het Bestuur Monumenten en Landschappen is alvast een grotere vanzelfsprekendheid waarmee de restauratie-architect het beginsel van het zacht restaureren heeft aanvaard. Dit betekent evenwel nog niet dat hij voortaan doordrongen zou zijn van de zin van de restauratie-ethiek; veeleer ervaart een meerderheid dit nog te zeer als een formaliteit waar dient aan te worden voldaan om het restauratie-ontwerp door de administratieve molen te kunnen loodsen.

Anderzijds volgt de smaak van het publiek deze ontwikkeling alsnog schoorvoetend en wordt vaak nog de voorkeur gegeven aan een drastische restauratieve aanpak. Deze weerstand wordt wellicht mede in stand gehouden door initiatieven die sommige instellingen en plaatselijke instanties in het leven hebben geroepen om jaarlijks 'geslaagde' restauraties te bekronen, waarbij opvallend wat doortastende ingrepen binnen de prijzen vallen. Het boek *Restaureren in Oost-Vlaanderen* (15), biedt met een rijk geïllustreerd overzicht van in de jaren 1973-88 door het Verbond van de Kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen uitgereikte oorkonden een staalkaart van restauraties in deze provincie. Ofschoon de

auteurs bruikbare regels voor goede restauraties formuleren blijkt noch uit de keuze van de afbeeldingen, noch uit hun bijschriften een kritisch onderscheid tussen correcte en minder aanvaardbare restauratieve ingrepen. Aangezien vooral plaatjes bij het grote publiek het meest beklijven wordt het inzicht van de lezer in de zachte restauratie-ethiek erdoor niet bepaald bevorderd.

Met de derde pijler – de uitvoering – loopt zelfs ondanks voorbeeldig voorbereide restauratie-ontwerpen vandaag nog heel wat mis, daar waar het uiteindelijk toch allemaal om gaat, namelijk het resultaat van de restauratie.

De vereiste erkenningen voor restauratiewerken in het algemeen en voor bepaalde gespecialiseerde werken in het bijzonder blijken niet altijd een waarborg te zijn voor degelijk vakwerk. Ofschoon een ontleding ten gronde van deze problematiek buiten het kader van deze bijdrage valt, is het nuttig de belangrijkste problemen die hierbij kunnen rijzen even nader toe te lichten.

Het welslagen van een restauratie staat of valt weliswaar met de alertheid van de restauratie-architect en de kwaliteit van zijn ontwerp, i.c. restauratiebestek, doch in de gevallen waarbij meerdere en afzonderlijke aannemingen in het geding zijn wordt het heel moeilijk coördinerend op te treden. Nemen wij als voorbeeld de restauratie waarbij ook technische inrichtingen zoals elektriciteits- of verwarmingsinstallaties aan bod komen, waarvoor niet de restauratie-architect als ontwerper optreedt doch een studiebureau dat zijn opdracht vanuit een totaal verschillende invalshoek benadert. Vaak ziet men hoe men bij het plaatsen van elektriciteitsleidingen zich met de slijpschijf letterlijk een weg door het monument baant, hierbij niet gehinderd door een toezienende architect aan wie trouwens meestal geen coördinerende taak is opgedragen. Dergelijke problemen zouden kunnen worden voorkomen door ofwel de bijzondere technieken aan één verantwoordelijke hoofdaanneming toe te vertrouwen, ofwel iemand en bij voorkeur de restauratie-architect met een overkoepelend toezicht te belasten. Degelijk vakmanschap wordt bovendien allerm minst gewaarborgd door dit bij aanbestedingen van de goedkoopste inschrijver te laten afhangen. Wanneer in een ruime context de beste kwaliteit-prijsverhouding steeds de beste waarborg zal zijn voor een geleverd product of dienst, dan hoort deze regel ongetwijfeld ook te gelden bij het restauratievak.

Wij wezen reeds op de kans dat sommige gespecialiseerde taken mettertijd in de vergetelheid kunnen geraken door geen of te weinig aandacht aan bijzondere methoden of technieken te besteden. In dit verband noemden wij de uitvoering van siervoeg-

werk en rotsbepleistering; doch dit geldt evenzeer voor kunstambachten zoals de restauratie van glas-in-loodramen en van decoratieve of figuratieve muurschilderingen. Uiteraard hoort laatstgenoemde categorie van werken aan vakspecialisten te worden toevertrouwd en zullen deze werken bij voorkeur het voorwerp zijn van afzonderlijke aannemingen waarbij het vakmanschap de eerste vereiste zal zijn.

Mede door de oprichting van gespecialiseerde vakafdelingen, door het tijdschrift *Monumenten en Landschappen* en publikaties omtrent specifieke vakgebieden (zoals het M&L cahier *Glas in lood* (16), wil het Bestuur Monumenten en Landschappen de herwaardering stimuleren van de oude ambachten en vakspecialismen op het gebied van de restauratie. Tevens kan het bestuur zijn medewerking verlenen aan de initiatieven van het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie inzake herwaardering van het bij de restauratiewereld betrokken ambachtelijk kunnen.

Naast de door het bestuur geleverde inspanningen zijn er de pogingen om door congressen, colloquia, studiedagen en postgraduaatsopleidingen in het restauratievak de vriendelijke restauratie-ethiek bij de architecten te introduceren, waardoor een onmisbare aanvulling wordt geboden aan een in het traditioneel architectuuronderwijs ontbrekende restaurateursopleiding. De geleverde inspanningen hebben ertoe geleid dat de controverse van hard versus zacht restaureren tenslotte haar karakter van slogan heeft verloren, waardoor het thans op basis van het Charter van Venetië en de opgedane ervaring correcter is te spreken van 'monumentvriendelijk' restaureren. Dat de monumentvriendelijkheid gemakkelijk te associëren valt met klantvriendelijkheid is dan ook geen toeval: niet de bouwheer maar het monument is klant, of zo men wil, patiënt, die met de beste zorgen hoort te worden omringd.

NAAR EEN NIEUWE CONFRONTATIE?

De principiële controverse rond de restauratie-ethiek mag dan al naar het achterplan zijn gedrongen, een nieuwe uitdaging zal in de komende decennia in de kringen van de monumentenzorg wellicht nieuwe discussies uitlokken, ditmaal rond de impact van nieuwe bestemmingen met eigentijdse architectuur op de authenticiteit van het monument. Ter gelegenheid van de *Studiedag 30 jaar Charter van Venetië* te Breda en Gent (17) werd een lans gebroken voor een grotere betrokkenheid van de eigentijdse architectuur in de monumentenzorg. Sommige architecten geven immers uiting aan hun onvrede met wat zij beschouwen als de suprematie van de kunsthistorici,

wie zij een te statische en behoudende visie op de monumentenzorg verwijten. Tegenover die visie wordt een dynamisch concept gesteld, dat het monument niet langer in de eerste plaats als een archivaalisch object beschouwt doch het vatbaar acht voor bestendige aanpassingen aan evoluerende maatschappelijke noden. Voor de voorstanders van de dynamische monumentenzorg kan een toekomst voor het monument enkel verzekerd zijn wanneer het inspeelt op een permanente behoefte aan nieuwe architectuur. Daar de restauratie-architect zich bovendien zelf in staat acht te bepalen welke materie van het monument kan worden bewaard of verwijderd zou de monumentenzorg mettertijd vooral een zaak van de architect worden.

Wordt door toedoen van de pleitbezorgers van een dynamische monumentenzorg weldra een nieuw strijdperk voor de architect en de kunsthistoricus-monumentenzorger afgebakend? Het verwijt dat de visie van laatstgenoemde op de monumentenzorg ongenueanceerd statisch zou zijn is ons inziens alleszins onterecht. Immers, met deze bijdrage hebben wij de behoefte van het monument aan een maatschappelijk zinvolle bestemming benadrukt en bovendien aangetoond dat de opdracht van de monumentenzorger, hetzij kunsthistoricus, archeoloog, vakspecialist of architect, in wezen een aanvulling is van de taak van de restauratie-architect. Het voorbeeld van de restauratie en reffectatie van de *Grote Spijker* te Gent bewijst trouwens dat de inbreng van beide tot een harmonisch resultaat kan leiden.

Het kan echter niet genoeg worden benadrukt dat het monument niet zozeer nood heeft aan een bestemming zonder meer, maar wel aan een *zinvolle, niet destructieve* bestemming en dat, indien deze alsnog niet kan worden gevonden, dit geen reden kan zijn het monument af te schrijven. Eén generatie mag zich immers geenszins het recht toeëigenen een monument waarvoor niet onmiddellijk een bestemming wordt gevonden te laten verkommeren of zelfs aan de sloophamer over te leveren. In een tijd die de toekomst van het bouwkundig erfgoed steeds meer afhankelijk maakt van een markteconomische dwangmatigheid die exploitatie als enige norm hanteert, wordt de inspraak van toekomstige generaties in het gedrang gebracht. Door systematisch als voorwaarde voor het behoud de absolute eis van (her)bestemming voorop te stellen wordt zelfs de bestaansreden in vraag gesteld van monumenten waaraan nog bezwaarlijk een *utilitaire* bestemming kan worden gegeven, zoals ruïnes en relikten van een industrieel verleden, die nochtans een belangrijke symbool- of bakenwaarde bezitten.

Een treffend voorbeeld van teloorgang van een monument door het ontbreken van een nieuwe

bestemming is het 18de-eeuwse *Hof ter Saksen* te Beveren. Nadat de interieurs geheel waren leeggehaald door de laatste bewoner werd aan het kasteel om hoger genoemde reden door de huidige eigenaar, de gemeente Beveren, geen aandacht meer besteed, met als gevolg dat van het typologisch bijzonder merkwaardig gebouw thans slechts nog de buitenmuren met hun afbrokkelend pleisterwerk overeind zijn gebleven. Spijts herhaalde door het Bestuur Monumenten en Landschappen ondernomen pogingen tot redding, zoals de opname in de jaarlijkse programmatie van een budget voor de dringende instandhoudingswerken, blijft het monument zelfs in de hoedanigheid van symbool- of bakenwaarde in zijn voortbestaan bedreigd daar het wegens het ontbreken van momentane bruikbaarheid als economisch nutteloos werd afgeschreven.

De vrees is niet denkbeeldig dat zonder vooraf door de monumentenzorger duidelijk gestelde randvoorwaarden de intrinsieke waarde van het monument het tenslotte zal moeten afleggen tegen de door de maximalistisch-dynamische visie geïnspireerde, steeds wisselende aanpassingen aan de nieuwe noden, waardoor het bouwkundig patrimonium zal worden beschouwd als uitermate geschikt proefterrein voor architecturale experimenten. De wisselende kwaliteit van de in onze monumenten toegepaste eigentijdse architectuur toont aan dat dit risico heel reëel is. Een vergelijking tussen de hedendaagse inbreng in de *Grote Spijker* met de nieuwbouw bij het *Metselaarshuis*, beide te Gent, zal dit duidelijk maken. In het eerste geval werd een nieuwe structuur nagenoeg los en vrijstaand van het monumentale karkas ingebracht, met een kleurstelling die refereert aan de donkergrijze Doornikse steen. Met de nieuwbouw bij het *Metselaarshuis* moest het echter van meet af aan mislopen daar de ontwerper deze bewust van het monument en zijn historische omgeving distantieerde door een netwerk van stalen buizen dat zonder constructieve functie, twee verdiepingen hoog over een geheel beglaasde gevelwand werd gespannen, door een materiaalverhullende beschildering van betonnen kolommen en een voor de omgeving te hoog gabariet. Nu de vooruitgang van de techniek de realisatie van nagenoeg elke optie mogelijk maakt, staat bij het inpassen van nieuwe bestemmingen door het optimaal aanwenden van deze techniek niets nog het maximaal bewaren van het monument in de weg. Daarom zal tegenover de maximalistisch-dynamische visie een geoptimaliseerde visie op de (her)bestemming van het monument worden geplaatst, waarbij de functie ondergeschikt blijft aan zijn intrinsieke waarde.

Op de gevaren van het systematisch inbrengen van nieuwe bestemmingen voor de authenticiteit en de

intrinsieke waarde van het monument werd recent nog nadrukkelijk gewezen door de vergadering van de directeurs van het patrimonium van de verdragsluitende lidstaten van de Europese culturele conventie in Straatsburg (18).

Het probleem voor de monumentenzorg blijft alsnog de verschillende benadering door de uiteenlopende belangen en belangstelling van de monumentenzorger en de restauratie-architect. In de bijdrage over het Metselaarshuis te Gent hebben wij aangetoond hoe het restauratie- en het nieuwbouwconcept niet simultaan doch op verschillende sporen en zonder onderlinge wisselwerking zijn ontstaan. De klacht van de architect dat tussen hem en de kunsthistoricus over de rol van eigentijdse architectuur in de monumentenzorg een dovemansgesprek zou worden gevoerd, verzwijgt echter dat de dialoog meestal te laat op gang wordt gebracht. Mits de fundamentele regels worden geëerbiedigd, hoort ook voor wat de inpassing van nieuwe bestemmingen bij het monument betreft, de monumentenzorg geen conflicterende te blijven voor de monumentenzorger en de restauratie-architect. Het moet daarom duidelijk zijn dat één generatie, zelfs een voorbijgaande mode, niet over de toekomst van het monument kan beslissen en dat een nieuwe bestemming, niet destructief en omkeerbaar, zich aan het monument dient aan te passen. De restauratie-architect zal daarom ook de rol van een eigentijdse architectuur in de monumentenzorg niet in de eerste plaats als een 'uitdaging' aan zijn creativiteit beschouwen, waarbij het respect voor de intrinsieke waarde van het monument de minste van zijn zorg zou zijn. Het onverminderd overleveren van het historisch gegeven blijft de prioritaire opdracht van de monumentenzorger en de restauratie-architect.

EINDNOTEN

- (1) Wij hebben ons eraan gehouden de benamingen *Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg* en *Bestuur Monumenten en Landschappen* in hun chronologisch verband te gebruiken, dus respectievelijk voor de perioden 1972-1984 en 1984-1995. De benaming werd in 1995 opnieuw gewijzigd: het hoofdbestuur werd *Afdeling Monumenten en Landschappen* – de beleidsafdeling – en de provinciale afdeling werd *Cel Monumenten en Landschappen*. Voor de duidelijkheid zien wij in deze bijdrage af van het gebruik van deze nieuwe benamingen.
- (2) Dat de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen aanvankelijk de medewerkers van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg als dilettantische pottekijkers beschouwde bleek in 1973 toen de inspecteurs van de Rijksdienst bij de Koninklijke Commissie voor kennismaking werden geïntroduceerd en waarnemend voorzitter Renaat Braem ze meteen verzocht de vergadering te verlaten. Zelfs toenmalig voorzitter Maurits Naessens placht de inspecteurs schamper de *teenagers* van de Rijksdienst te noemen. Een lid van de Commissie bestond het zelfs zich erover te beklagen dat de Rijksdienst niet doordrongen was van de finesses van de *regels van Vitruvius!*
- (3) Onder *restauratie-architect* wordt de architect verstaan die met een restauratie-opdracht is belast. Daar het restauratieproces

voor de architect meer omvat dan het maken van een ontwerp hebben wij deze benaming gebruikt in plaats van *ontwerper*.

- (4) Met betrekking tot de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg-Bestuur Monumenten en Landschappen worden in deze bijdrage onder *monumentenzorger* verstaan de kunsthistoricus, de archeoloog, de architect en de deskundige van de vakafdelingen.
- (5) Kanunnik LEMAIRE R., *La restauration des monuments anciens*, Antwerpen, 1938.
- (6) Broeder Alfred-Maurice, *Bouwkundig teekenen-Initiation à l'Architecture*, Brussel, 1937.
- (7) JANSSENS J., *Bij de heruitgave van het boek Bouwkundig teekenen-Initiation à l'Architecture van Broeder Alfred-Maurice*, Gent, 1981.
- (8) Het was niet uitzonderlijk dat van kerkgebouwen enkel de toren als oudste bewaarde getuige werd beschermd. Zo werd bijvoorbeeld in 1970 alleen de vroeg-13de-eeuwse westtoren van de Sint-Martinuskerk te Brakel (Opbrakel) als monument beschermd terwijl aan de hoge artistieke waarde van het kerkinterieur helemaal geen aandacht werd besteed.
- (9) Dit was het geval met de restauratie in 1993 van het 17de-eeuws poortgebouw van het kasteel Norman te Brakel (Sint-Maria-Oudenhove).
- (10) VAN DEN BOSSCHE H., *Het Metselaarshuis te Gent. Bericht van een omstreden restauratie*, in *Monumenten en Landschappen*, 13de jaargang, nr. 5, 1991, blz. 8-30.
- (11) BUYLE M., *Merkwaardige muurschilderingen te Ename*, in *Monumenten en Landschappen*, 1992, nr. 5, Binnenkrant, blz. 6-7; VAN DEN BOSSCHE H., *De Sint-Laurentiuskerk te Ename*, in *Monumenten en Landschappen*, 1992, nr. 6, Binnenkrant, blz. 2-4.
- (12) CALLEBAUT D., *De Sint-Laurentiuskerk van Ename: een vroeg 11de-eeuws symbool van 'stabilitas regni et fidelitas imperatoris'*, in *Archeologie in Vlaanderen*, 1992, II, blz. 435-470, met bijdrage van M. Buyle).
- (13) Kanunnik LEMAIRE R., o.c., blz. 64-73.
- (14) BORKA M., *Moord in de kathedraal*, Knack, 28 april 1993. Tijdens de eerste restauratiefase werden, om de gedeeltelijk vernieuwde natuursteen maximaal zichtbaar te kunnen laten, in het schip alle witsellagen en bijgevolg ook getuigen van polychrome afwerking verwijderd. In de tweede fase bleven op advies van het Bestuur Monumenten en Landschappen alle witsellagen met inbegrip van getuigen van polychromie in situ gerespecteerd met het oog op een valorisatie van deze polychromie. De voor de opties van de eerste fase verantwoordelijke restauratie-architect, G. Derks, veroordeelde de bemoeienissen van Het bestuur als *betweterij* en als een *aanslag* op het monument. Merken wij hierbij op dat ook de problematiek van de Sint-Niklaaskerk te Gent grotendeels het al dan niet bewaren van getuigen van polychrome afwerking betrof.
- (15) VAN DEN BOSSCHE H., *De diagnose-, bouwhistorische en verantwoordingsnota*, in *Monumenten en Landschappen*, 13de jaargang, nr. 1, 1994, blz. 11-13.
- (16) DE WIT J.M. en VAN DOORNE G., *Restaureren in Oost-Vlaanderen*, Verbond van de Kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen, Gent, 1989.
- (17) VANDEN BEMDEN Y., e.a., *Glas in lood*, M&L cahier 1, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur Monumenten en Landschappen, Brussel, 1992.
- (18) VERPOEST L., *Bewaren, maar hoe? Bedenkingen bij dertig jaar Charter van Venetië*, Studiedag 30 jaar Charter van Venetië, verslag in *Handelingen van Breda, Nederlands en Vlaams ICOMOS-Comité*, Breda, 17 februari 1995, blz. 14-18; *30 jaar Charter van Venetië*, Studiedag 30 jaar Charter van Venetië, Nederlands en Vlaams ICOMOS-Comité, Gent, 28 april 1995, VCM contact, jaargang 2, juni 1995, blz. 11-14.
- (19) *Conseil de l'Europe, Réunion des directeurs du patrimoine des états parties contractantes à la convention culturelle européenne*, Strasbourg, 28.08.1995; *Le patrimoine culturel: un défi économique et social*, rapport, Paris, 7.9.1995.

Hedwig Van Den Bossche is kunsthistoricus en inspecteur Monumenten en Landschappen.

SUMMARY

HENRY REDIG (1817-1896), AN ALL-ROUND ARCHITECT

Henry Redig (1817-1896) was an architect from Antwerp who helped to determine the townscape in the second half of the 19th century. From 1836 until 1839, he studied at the Antwerp Academy of Fine Arts, together with Frans Stoop and Frans Schadde. In 1843, he was appointed as town architect in Lier, a town where he was already professor in architecture at the academy. He found time to concern himself with the restoration of the church of Saint Gummarus and wrote down his findings. Besides some beautiful mansions in Lier, he also built the Casino and the presbytery in Vremde. In 1855 he left Lier for Antwerp and set up a thriving architectural firm. His clientele consisted mainly of wealthy citizens, successful craftsmen and rackrenters.

In Antwerp, some 250 of his building orders could be traced. His style evolved from neoclassic to Flemish neo-Renaissance. His main buildings in Antwerp which are still fairly intact are the Bovie Mansion (1869) at the "Britselei" and the house with the Arens workshop (1879) in the "Nerviërsstraat", where he worked together with the copper smith Arens to create an exceptional interior.

THE CAMPO SANTO IN MARIAKERKE

Until the end of the 18th century, all graveyards in Ghent were located in the vicinity of the church. As of 1784, following an imperial decree, new cemeteries were created at the edge of town. When in the middle of the 19th century, it appeared that these did no longer suffice, the liberal town council decided to open the Western cemetery. This would soon lead to a conflict between the municipality and the church. Secularists were buried on the municipal burial ground whilst the catholic people of Ghent were buried in the suburbs. In 1873, a new graveyard is created in the suburb of Mariakerke, spurred on by the bishop Bracq and the catholic ultramontan elite, united in the "Comité Central pour la défense des cimetières catholiques".

The architect August Van Assche introduces the idea of a Campo Santo as created in a lot of Italian cities following the example of the medieval Campo Santo in Pisa. Inspired by a trip through Italy, Jean-Baptiste Bethune designs the neo-Gothic grave gallery. The gallery is inaugurated in 1874. The episcopal burial chapel forms the heart of the project. The canons' burial chapel is also given a prominent position. Other vaults are occupied by wealthy families. The interior design resembles that of a long monastery corridor. The deceased are interred per bay in a crypt which can be accessed from the outside of the gallery. The decoration consists of sculptures, wall-paintings and leaded windows.

This climax of neo-Gothic art is here involved in an ideological reformatory project by the ultramontan catholics.

RESTORATION, FROM A CONFRONTATION STRATEGY TO AN ALL-ROUND DISCIPLINE: 20 YEARS AFTER THE VENICE CHARTER

Viollet-le-Duc gave the gothic building system a rational basis with the 19th century positivistic materialism and functionalism. For a long time, these have influenced professional restoration. Viollet-le-Duc explained the gothic building system as a coherent structure of constructive principles, where each building element

fulfils a rational and functional role. In the 19th century, the romantic idolization of the own national heritage, included arts and thus the main building styles.

In architectural studies for restoration architects, a list of typical monuments was drawn up following a selective registration of the main national building styles from the 12th till the 18th century. This list was used in practical restoration as a canon which was to be followed at all times. Thus the richly varied monumental language of forms was reduced to a mere series of clichés. As a result, the need for sound and thorough art historical research prior to restoration plans, was often neglected.

Furthermore, everything which did not fit into the "pure" type i.e. more recent modifications, was replaced with presumed original style elements. These criteria of rationalism and functionalism encouraged restoration architects to replace an unnecessary quantity of slightly decaying building materials which were no longer considered to reflect the original functionality.

The state departement of care for Monuments and Landscapes – since 1984 the Administration Monuments & Landscapes – was founded in 1972. Only from that date on did the Royal Commission for Monuments & Landscapes receive sufficient support for expertise and administration to rectify all which had been going wrong in professional restoration. As for the ethics of restoration, the Venice Charter (approved in 1964) would become the guiding principle for the promotion of soft or optimal restoration, as opposed to the hard or maximal way of restoring. During the first years, the co-operation between the state department and the Royal Commission was rather stiff. This was partly due to the fact that a lot of running restorations could no longer be adjusted. With the year of the monuments, 1975, a turning-point was reached.

The task of the State Department – later the Administration – was to help prepare and support new restoration projects with their own expertise (art history, archaeology, architecture). A lot of stress was put on the importance of a thorough preliminary study of building history, archaeology and building physics. This would allow for an optimal damage assessment and sound options for a restoration, best adapted to the needs of each monument.

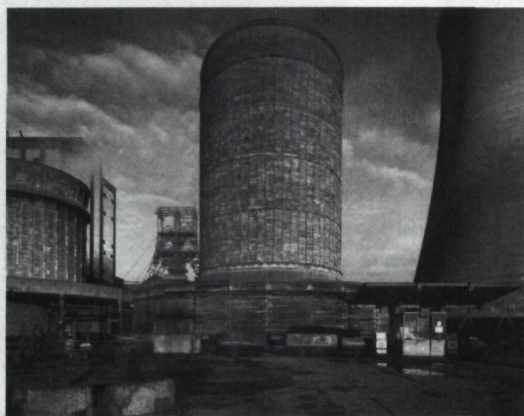
Gradually, the elements of the Venice Charter were being accepted by restoration architects, not always out of conviction but often in their own interest, since it helped the restoration file to pass more swiftly through administration.

The dispute between adherents of hard and soft restoration became less intense, but only to make way for a new confrontation, namely between supporters of dynamic and static restoration. The former was developed mainly among architects and considers restoration as a continuous development, adapting the monument to new social needs. In this vision, the monument should be open to ever changing purposes, thus giving way to a major impact of modern architecture. The supporters thereof deplore that monument care is too static. This, however, is exactly what the Venice Charter clearly promotes, although it sometimes pleads for contemporary architecture under certain conditions.

The Administration for Monuments & Landscapes does not at all rule out the input of modern architecture, but makes it subject to the condition that it does not lead its own life within the restoration project, but on the contrary fits into the global restoration concept. This also goes for the introduction of a new use for the monument. Just one generation or some temporary fashion cannot definitely alter the future of a monument and the new function should never be destructive nor irreversible. The first and main concern for monument care and restoration architects should therefore be the undiminished preservation of the historic element.

Het standaardwerk over industriële archeologie in Vlaanderen!

VAN INDUSTRIE TOT ERFGOED

PAUL BERCKMANS
GEORGES CHARLIER
LUC DAELS & ANTOON VERHOEVE
JO DE SCHEPPER

Technische gegevens :

- fotografie : G. Charlier
- vormgeving : A. Beullens
- produktie : L. Tack
- formaat : 33 cm × 25 cm
- 168 blz. met 100 illustraties in kleur en bichromie
- druk : Die Keure N.V.
- co-editie : Bestuur voor Monumenten en Landschappen en Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w.

Inhoud :

- essay's door L. Daels & A. Verhoeve, P. Berckmans en J. De Schepper
 - fotoreeks door G. Charlier
 - tijdstabellen
 - bibliografie

Kostprijs:

1.750 fr. (verzendingskosten inbegrepen)
storten op rekeningnummer : 470-0278201-29

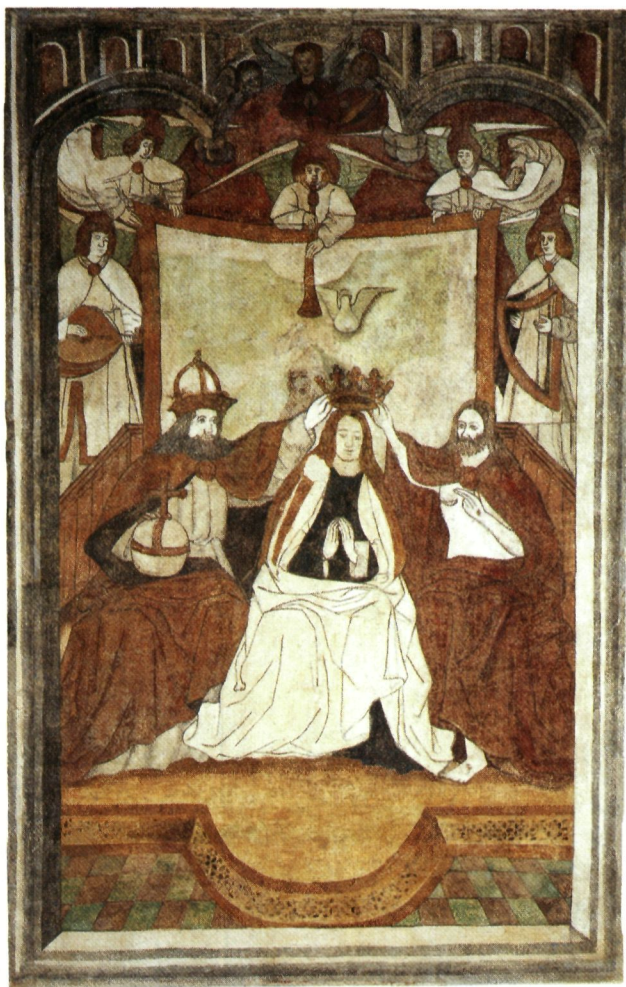
Verkrijgbaar bij :

Bestuur Monumenten en Landschappen
Zandstraat 3
1000 Brussel
Tel. (02) 209 27 37

Bij aankoop : gratis stel prentkaarten over industriële archeologie!

Middeleeuwse muurschilderingen

IN VLAANDEREN

Technische gegevens

Formaat:

21 x 29,7 cm

Aantal pagina's:

208

Kleurillustraties:

350

Papier:

Kunstdruk Galerie Art Silk 135 g/m²

Afwerking:

garengenaaid gebrocheerd

Prijs:

1.200,-fr.

Auteurs:

Anna Bergmans en Marjan Buyle

Foto's:

Oswald Pauwels

Concept en vormgeving:

Luc Tack

ISBN 90-403-0032-1

NA HET EERSTE
M&L-CAHIER
OVER GLAS IN LOOD,
ZETTEN WE DE
ONTDEKKINGSTOCHT VERDER
NAAR MINDER BEKENDE
ASPECTEN VAN
ONS KUNSTBEZIT.
DITMAAL RICHTEN WE
ONZE AANDACHT
OP WAT IN DE
MIDDELEEUWEN
OP MUREN EN GEWELVEN
GESCHILDERT WERD.

*Samen met de gebeeldhouwde retabels,
de sculpturen en schilderijen, en in de rijkere kerken
de wandtapijten en de gebrandschilderde ramen
waren dit de kunstwerken die in de middeleeuwen
voor iedereen waren. Deze oude kunstvorm,
die U meeneemt naar het fascinerende Vlaanderen
van de 14de, 15de en 16de eeuw, stellen we U voor
in het tweede M&L-cahier:
Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen.*

Besteladres

Bestuur Monumenten en
Landschappen

Pers & Voorlichting

Zandstraat 3

1000 Brussel

Tel. (02) 209 27 37

Fax (02) 209 27 05

Rekeningnummer:

470-0278201-29

DE WESTHOEK
Tussen de IJzer en
het kanaal van Duinkerke

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Afdeling Monumenten en Landschappen

Auteurs:

Anne-Marie Delepiere en Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck
Claude Delacroix-Vandalle en Pierre-Louis Laget

Foto's:

Oswald Pauwels
Philippe Dapvril, Olivier Marlard en Pierre Thibaut

Formaat 29,7 x 21 cm
128 pagina's op kunstdrukpapier 135 gr, kleurendruk
Algemene historisch-geografische inleiding met 29 afbeeldingen,
vergelijkend beeldgedeelte met 219 illustraties.
Plaatsnamenregister en overzichtskaart
prijs: 950,- bfr.

Verkrijgbaar: Afdeling Monumenten en Landschappen
Pers en Voorlichting
Zandstraat 3 - 1000 Brussel - Tel. (02)209 27 36 - Fax (02)209 27 05
Rekeningnummer 091-2206040-95

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
AROHM, Afdeling Monumenten en Landschappen
D/1995/3241/65

ISBN 2-908271-17-6

Dit werk verschijnt gelijklopend in het Frans met dezelfde illustraties en titel:
Flandre, entre Yser et canal de Furnes (Images du Patrimoine, ISSN 0299-1020), Inventaire Général Spadem 1995)

DIE KEURE - JURIDISCHE UITGAVEN

RECENTE UITGAVEN:

1. Ruimtelijke Ordening & Stedebouw

Losbladige reeks van 5 bundels, reeds jaren hét standaardwerk m.b.t. ruimtelijke ordening en stedebouw. Nieuwe wetgeving en andere rechtsbronnen worden voortdurend bijgewerkt en geactualiseerd. Inhoud: wetgeving, rechtspraak en commentaren (o.a. inzake de sanctionering van stedebouwmisdrijven). Prijs : 4.500 BEF (Bij bestelling van de reeks ontvangt u gratis het boek Ruimtelijke Ordening en Stedebouw. Vlaams Gewest, cf. infra).

2. Ruimtelijke Ordening & Stedebouw. Vlaams Gewest. Wetgeving en reglementering

Vastbladige uitgave als aanvulling op de reeks. Bevat de belangrijkste wetgeving en reglementering inzake ruimtelijke ordening en stedebouw voor het Vlaamse Gewest en is een coördinatie van de vigerende bepalingen (bijgewerkt tot juni '95). Overzichtelijk en gemakkelijk te raadplegen. Prijs: 1.100 BEF

3. Reeks "Aansprakelijkheid voor bouwschade"

Deze reeks legt de klemtoon op de technische aansprakelijkheid van architecten, aannemers en ingenieurs. Zij moeten voldoende op de hoogte zijn van schaderisico's en de mogelijke juridische gevolgen ervan.

● Schade aan naburige gebouwen

Overzicht van de belangrijkste gevaren en problemen die kunnen worden veroorzaakt door de aanwezigheid van constructies op aanpalende percelen. Prijs: 1.300 BEF

Inhoud : Scheuren, voorzorgsmaatregelen - schoren, evenwicht van naburige gebouwen, afbraakwerken, grondwaterverlaging, delfwerken, ondervangingen, funderingen, zetting van de nieuwbouw, waterinfiltraties, combinaties van oorzaken en praktijkvoorbeelden.

● Scheuren in nieuwbouw

Het werk behandelt voor elk schadegeval de scheuren volgens hun oorzaak, ontstaan en schadepatroon. Vervolgens worden de schade-evolutie, het al dan niet verborgen karakter en de ernst van de schade besproken en gaat men na door wiens fout de schade is ontstaan en welke technische aansprakelijkheid eruit voortvloeit. Tenslotte worden de voornaamste voorzorgsmaatregelen, herstellingswerken en eventuele minderwaarde behandeld. Prijs: 1.250 BEF

4. Ontvankelijkheid - Raad van State , Reeks "Administratieve Rechtsbibliotheek"

In dit boek wordt de ontvankelijkheid van het beroep tot vernietiging of schorsing van administratieve rechtshandelingen voor de Raad van State grondig behandeld. Vragen zoals "Wat kan worden aangevochten?", "Door wie?" en "Binnen welke termijn?" worden duidelijk en zeer volledig besproken. Nuttig boek bij problemen inzake bouwvergunningen, verkavelingsbeslissingen, enz. Prijs: 5.500 BEF

5. Geannoteerd Burgerlijk Wetboek, uitgave '95 - '96

Vastbladig en makkelijk hanteerbaar B.W., samengesteld door praktijkspecialisten in het burgerlijk recht. Elk artikel van het Burgerlijk Wetboek werd aangevuld met informatie, nuttig voor de praktijk: wetswijzigingen, samenvattingen van rechtspraak, waar nodig aangevuld met commentaar, interessante rechtsleer. Jaarlijks nieuwe, geactualiseerde uitgave. Prijs: 1.850 BEF (abonn.) of 2.300 BEF (zonder abonnement)

Te bestellen:

 die keure

Juridische uitgaven
Oude Gentweg 108
8000 Brugge
Tel.: (050)33 12 35
Fax: (050)34 37 68

B E S T E L B O N

Naam:

Adres:

Tel.:

bestelt:ex. prijs:

.....ex. prijs:

(incl. BTW, excl. verzendingskosten)

Datum

Handtekening

Restauratie Toren Postgebouw Gent

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75